

Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola

Veljko Paškvalin

Sarajevo

Breza, poznata po rudniku mrkog uglja, smještena po brežuljkastom terenu na obalama rijeke Stavnje i udaljena oko 30 km sjeverno od Sarajeva, nalazište je antičke nekropole. Breza leži na pruzi Podlugovi – Vareš i sa Sarajevom je povezana cestovnim i željezničkim saobraćajem.

Breza je i od ranije poznata kao arheološko nalazište, posebno po kasnoantičkoj bazilici iz V – VI vijeka n. e., koja ulazi među kulturno – povijesne spomenike jedne dosta slabo istražene epohe¹¹. Prikupljeni arheološki materijal iz prvih iskopavanja potaknuo je D. Sergejevskog da 1959. godine obnovi istraživanja bazilike u Brezi, pa su ta iskopavanja imala revizioni karakter²².

Uz izvještaj G. Čremošnika o rezultatima iskopavanja kasnoantičke bazilike u Brezi, D. Sergejevski je objavio i ulomak cipusa s natpisom Ulpije Prokule³³. Veliki naučni značaj ovog spomenika leži u tome što je u natpisu sačuvano ime jednog princepsa ili prvaka antičkog plemena Dezitijata (Valens Varronis princeps Daesitiatum), pa se ovaj natpis na cipusu poistovjećuje s povijesnim izvorom⁴⁴. Fragment cipusa iz Breze s ovim natpisom kao arheološki dokaz pouzdano definira geografsko područje antičkog plemena Dezitijata, koje se različito lociralo prije ovog nalaza⁵⁵. Nadgrobni cipus je značajan i po tome što ukazuje da bi antička nekropola u Brezi mogla, upravo, pripadati ovom plemenu, što će biti i krajnji cilj izučavanja ove nekropole.

Prvi indikativni arheološki nalazi koji su upućivali na postojanje veoma rane antičke nekropole u Brezi dobiveni su aprila mjeseca 1975. godine, prilikom kopanja temelja za stambenu zgradu M. Skakića, rudara iz Breze, kojom prilikom je bio uništen jedan grob s priložima. U iskopu je, po pričanju

¹ Čremošnik / Sergejevski 1930, 9; Sergejevski 1940.

² Sergejevski 1959, 93-95.

³ Čremošnik / Sergejevski 1930, 8-9; Taf. 3; Sergejevski 1940, 10.

⁴ Bojanovski 1974, 185. vidi i prethodnu napomenu kod Sergejevskog 1940, 10.

⁵ Bojanovski 1974, 185.

vlasnika, nađeno sitnih kostiju i, navodno, četiri koplja, tri duga i jedno kratko. Tada su iskopani i fragment bronze, navodno od ruba kacige, željezna cjevčica i ulomak keramike s ukrašom. Nažalost, vlasnik je bacio sve nađene arheološke nalaze. Sudeći po nalazima moglo se utvrditi da se radi o grobu iz rimskog doba, što sigurno potvrđuje nađeno kameno postolje za stelu (vel. 1,15 x 0,55 x 0,23 m, a rupa za usadnik stele 0,50x0,25x0,23 m).⁶⁶ Mještani ovaj lokalitet nazivaju Kamenjača.

Položaj nekropole

Lokalitet Kamenjača, nalazi se unutar urbane sredine koja pripada Ulici 6. april. Zemljište je upisano u Katastru općine Breza (br. kat. čest. 500/14, br. zemljišnog uloška 1542)⁷. Danas je to zemljište isparcelirano i jednim dijelom namijenjeno za individualnu stambenu izgradnju.

Prema situacionom planu 1:500 (Plan I) prostor istražene nekropole zatvara prema jugoistoku stambeni objekat M. Skakića, rudara iz Breze, koji se veže na parcele Derviševića, dok prema zapadu i sjeverozapadu nekropolu zatvara zemljišni prostor do garaža. Međutim, nekropolu na sjevernoj strani ograđuje stambena zgrada društvene svojine. Istraženi prostor iznosi 1.148 m².

Na osnovi arheoloških nalaza dobivenih prije otkrivanja ove nekropole na lijevoj strani ulice prema desnoj obali rijeke Stavnje, i to prilikom kopanja kanala za vodovodne cijevi ili još prije, kad su se kopali temelji za ove stambene zgrade, može se sa sigurnošću konstatirati da se nekropola širila sve do desne obale rijeke Stavnje⁸. Stoga bi, da bi se dobila kompletnija slika o širenju nekropole u prostoru i njezinog kontinuiranog trajanja u vremenu, trebalo bi nastaviti s iskopavanjima u međuprostorima kuća i iza njih prema desnoj obali rijeke.

U vezi sa sistematskim istraživanjima antičke nekropole u Brezi, koja su trajala po trideset dana u godinama 1978., 1979. i 1980., potrebno je također spomenuti iskopavanje koje je prethodilo ovim istraživanjima. Već su spomenuta zaštitna iskopavanja koja su samo potvrdila da se na lokalitetu Kamenjača krije značajna antička nekropola⁹.

Prva sistematska istraživanja ove nekropole započela su 1976. godine. Sredstva za ova iskopavanja osigurao je Zemaljski muzej BiH, a rukovođenje u istraživanjima nekropole povjereno je V. Paškvalinu, višem kustosu Zemaljskog muzeja¹⁰.

⁶⁶ Paškvalin 1975, 57-61. Vidi kod Bojanovskog 1974, 185.

⁷ Podatke dobio od Dr. I. Bojanovskog, naučnog savjetnika Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo. Vidi u Paškvalin 1975, 58.

⁸ Vidi Plan I. Nalaz je željezno koplje. Zemljište je upisano u Katastru općine Breza kat. čestica 500/14. broj zemljišnog uloška 1542;

⁹ Paškvalin 1975, 57-61.

¹⁰ Ovdje se ne spominju istraživanja 1976, jer nisu bila ni započeta.

Dobiveni rezultati otkrili su da na većem dijelu lokaliteta Kamenjača postoji antička nekropola koja, u kronološkom pogledu, jednim dijelom pripada dobu ilirske samostalnosti i kontinuiranom prelazu iz tog vremena u period definitivne rimske okupacije ilirskih zemalja.¹¹ Na istraženom dijelu nekropole prisutan je isključivo obred spaljivanja koji prati dva načina spaljivanja i sahranjivanja, o kojima će biti više govora u rezultatima iskopavanja 1978., 1979. i 1980. godine. Zbog nedostatka sredstava istraživanja ove nekropole nisu vršena u 1977. godini, već su nastavljena u 1978. godini, kada je Zemaljski muzej dobio veća sredstva od Republičke zajednice za naučni rad, Sarajevo.¹²

U istraživanjima 1976., 1978., 1979. i 1980. godine, pored rukovodioca istraživanja, učestvovali su: Julijana Sušnik, šef dokumentacije Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Sarajevo; Lazar Vučić, preparator Muzeja Bosanske krajine, Banja Luka; Fehim Bjelak, arheološki manipulant Zemaljskog muzeja Sarajevo. Od studenata u učestvovali: 1978. godine Ivana Znidaršić, student arheologije iz Zagreba, i 1979. godine Svetozar Pudarić, student arheologije iz Beograda. Povremeno su u tijeku istraživanja pozivani kao konzultanti: dr. Borivoj Čović, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo, te dr. Ivo Bojanovski, naučni savjetnik Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

U tehničkoj službi ekipe, koja je također bila zastupljena pri ovim istraživanjima, radili su na postavljanju kvadratne mreže i na izradi planova nekropole (1976., 1978., 1979. i 1980. godine) geometri Marija Radunović i Nenad Bunjevac.

U ovim iskopavanjima radnici su uglavnom bili učenici srednjoškolci i studenti iz Breze.

Svim saradnicima najiskrenija hvala, a posebno kolegici Melisi Forić, sekretaru Redakcije Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANU-BiH za pomoć u pripremi ovog rada za objavljivanje.

Kraći pregled rezultata sistematskih arheoloških istraživanja antičke nekropole u Brezi

Ovdje ćemo, po godinama istraživanja, dati kraći pregled iskopavanja antičke nekropole u Brezi.

A) Arheološka iskopavanja 1975. i 1976. godine

Prvi nalazi koji su upućivali na postojanje mladeželjeznodobske i rimske desitijatske nekropole u Brezi dobili su se prilikom iskopa temelja za novu stambenu zgradu M. Skakića, rudara iz Breze.

¹¹ Ovu konstataciju potvrdila su, uz 1975. godinu, i istraživanja zaštitnog karaktera iz 1976. godine; Vidi u: Paškvalin 1975, 57-61.

¹² Vidi završni finansijski izvještaj u Arhivi Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu.

Tada je bio iskopan i jedan grob s priložima. Do ovog otkrića je došlo početkom aprila 1975. godine na parceli „Kamenjača”. Dr. I. Bojanovski pregledao je dobivene nalaze. Tom prilikom se moglo, na osnovi postolja (baze) stele (vel. 1,15 x 0,55 x 0,23 m) s otvorom za usadnik (vel. 0,50 x 0,25 x 0,23 m), konstatirati da se radi o rimskoj nekropoli¹³. Osim baze za stelu nađeno je još sitnih kostiju i navodno 4 koplja (tri duga, a jedno kratko). Koplja su bila veoma korodirana. Bilo je i drugih nalaza koji su se izgubili neupućenošću nalazača¹⁴.

Na istom lokalitetu, iste godine, u oktobru mjesecu ponovo je došlo do novih otkrića. O novim nalazima, u dva navrata, pisalo je u dnevniku „Oslobođenje” Sarajevo. Na članak koji je objavljen u „Oslobođenju” od 6. X 1975. godine ponovo je posjetio lokalitet i pregledao nove nalaze dr I. Bojanovski, arheolog u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Sarajevo. Do novih nalaza je došlo prilikom kopanja jarka za novi vodovod, u istoj Ulici 6. april u Brezi. Tada je u profilu jarka i prilikom manjih iskopavanja koja je organizirao prof. Draže Čolović, ali na nestručan način, nađeno još 17 kopalja, 5 fibula, nekoliko noževa, narukvica, keramike itd¹⁵. Tom prilikom je zamoljen da prestane s iskopavanjima dok ne stigne stručni arheolog. Nakon par dana došlo je do zaštitnih i sistematskih arheoloških iskopavanja na ugroženom dijelu parcele „Kamenjača” i na jednom dijelu koji nije bio zahvaćen spomenutom akcijom. Ovi nalazi uputili su, s obzirom na prve nalaze, da se radi o mlađeželjeznodopskoj nekropoli s kulturno historijskim kontinuitetom.

Nakon svih priprema radovi su počeli 13. oktobra i trajali do 1. novembra 1975. godine. Iskopavanja je vršio V. Paškvalin, viši kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U ekipi su po potrebi učestvovali B. Marjanović, prip. kustos i S. Kudra, arheo. tehničar, također iz Zemaljskog muzeja Sarajevo. Učestvovali su još i M. Radunović, geometar iz Breze, a u svojstvu fotografa D. Čolović, također iz Breze. U svim drugim prilikama od velike pomoći bio je ing. arh. I. Hrustanović.

Prije početka radova postavljena je kvadratna mreža od 12 kvadrata veličine 4x4m s ukupnom površinom od 129m. Navedena površina je istražena. Na iskopanoj površini nedernutu stranu predstavljaju kvadranti: A, B, C, D i E, dok strana s kvadrantima: G, H, I, K i L, predstavlja nestručno istražen prostor i poremećene grobove (Tab. 1, 2).

Prilikom iskopavanja na prostoru kvadrata A, L, B, zanimljivo je spomenuti da smo konstatirali ostatke suhozida u obliku polukruga.

Ostaci kamene konstrukcije (Tab. 1, 2) leže na riječnom nanosu šljunka na dubini između 0,60 i 0,70m. Izvan spomenutog kamenog polukruga perifereno su otkrivene tri grobne konstrukcije (Tab. 1, 2), dok se unutar polukruga konstatiralo nekoliko grobova (Tab. 1, 2). Tako smo postepenim skidanjem slojeva zemlje došli do grobnih konstrukcija. Primjetili smo da grobovi imaju

¹³To je bila prva konstatacija koja se, s obzirom na kasnije nalaze, nije mogla održati.

¹⁴Arheološki materijal se nalazio i na smetlištu.

¹⁵Akcija prof. D. Čolovića imala je svrhu zaštititi -objekata i lokaliteta.

okrugli oblik konstruiran od kamenih oblutaka (riječnog nanosa). Ispod te konstrukcije zapaženo je da se nalaze manja udubijenja u kojima se susreću ostaci i tragovi gareža zajedno s vrlo sitnim ostacima ljudskih kostiju.

Medutim, u samoj kamenoj konstrukciji groba nalazimo sitne fragmente zemljanih posuda, po koji željezni nož ili koplje. Prema tome, u nekropoli susrećemo način pokapanja incineraciju. U takvoj sepulkralnoj situaciji sahranjivanja nalazimo grobne nalaze i priloge (Tab. 1, 1. 2.).

Nije isključeno da bi ostaci kamene konstrukcije u obliku velikog kruga, čini se, mogli predstavljati veću zajedničku grobnicu, koja je vjerojatno morala pripadati određenoj plemenskoj zajednici. Grobnica je iznad površine zemlje mogla imati oblik velikog zemljanog ili kamenog tumula (odakle ime »Kamenjača«), koji je s vremenom zbog intenzivne obrade zemljišta postepeno nestajao, dok se na kraju nije izravnao s površinom.

B) Arheološka iskopavanja 1978. godine

Arheološka istraživanja na lokalitetu Kamenjača u Brezi nastavljena su 1978. godine, a trajala su od 2. 8. do 29. 8., vežući se na ranija istraživanja. Istraživanja su nastavljena u pravcu zapada, odnosno prema garažama (Plan I).

Istražujući površinu u kvadratima XXXI, XXXII, XXXIII, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XXXIX, te dva kontrolna kvadrata: XLIII i XLIV, kao i sondom bliže garažama i jednom na platou jugozapadno od garaža, pokazalo se da se antička nekropola na Kamenjači proteže od ulice prema zapadu najviše 28 do 30 m (Plan I).

Prilikom iskopavanja kvadrata XXXI koji se veže na kvadrat XXVI iz 1975. godine, utvrdili smo da u njegovom sjeverozapadnom dijelu imamo ostatke grobne konstrukcije u formi manjeg kvadrata. U njegovoj sredini nađeni su fragmenti nagorjelih kostiju i veći komadi pougljenisanog drveta. Ova situacija ukazuje na to da su veće nagorjele kosti, zajedno s komadima pougljenisanog drveta, donesene s prostora gdje se nalazila lomača (ustrinum)¹⁶. Prema tome, ovakva situacija govori da unutar ove grobne konstrukcije nije bilo intenzivne (totalne) incineracije, nego ostaci nagorjelih većih komada kostiju upućuju na parcijalnu incineraciju bez grobne plitke ili duboke jame (Plan II).

Na rubu ove grobne konstrukcije nađena je fibula kasnolatenske sheme i jedna polovica fibule iste sheme. U krugu ove kamene grobne konstrukcije nađeni su i fragmenti grube keramike.

Slične rezultate dobivamo i u kvadratu XXXII. Naime, kamena konstrukcija formirana od većih oblutaka, izgleda da je pravila kamenu podlogu za spaljene ostatke pokojnika, uz koju je nađena kasnolatenska fibula s okre-

¹⁶Sahranjivanje pokojnika je najstariji običaj. Ako bi se pokojnik trebao sahraniti, odnosno spaliti, odredio bi se prostor garište (ustrinum), lomača (rogus). Na nju bi se postavio mrtvac sa stvarima koje je za života upotrebljavao. Vidi: Plan IV kvad. D, E u kojem je konstatiran ustrinum.

nutom nogom i, na istom prostoru, kasnolatenska fibula na luku s dekorativnim osmicama. Na ovom prostoru nađeno je malo bronzano povrslu i neka alatka, te fragment grla keramičke posude.

Istražujući kvadrat XXXII do dubine sterilnog sloja naišlo se na ukop konja. Dubina ukopa iznosi 1,05 – 1,10 m. Orijentiran je sjever – jug, sa skvrčenim nogama i glavom prema zapadu. Uz konjsku gubicu nađena je željezna alkica koja vjerojatno pripada konjskoj opremi, a uz zadnje sapi željezni nož. Ovaj željezni nož vjerojatno pripada grobnoj konstrukciji kojoj pripadaju svi spomenuti nalazi fibula i dr.

Kvadrat XXXVI. U ovom kvadratu (vidi Plan II) na dubini od 0,60 m (što se ide prema zapadu to je dubina manja) nađen je željezni nož i ulomci keramike. Međutim, sjeverni dio ovog kvadrata pokriven je kamenjem pomiješanim s oblucima, što bi podsjećalo na kaldrmu. Ista je situacija i u kvadratu XXXVII, u kojem osim jedne male bronzane karike nije nađen ni jedan kulturni trag. Izraziti sloj kamenja ukazuje na nastavak kaldrme, te istovremeno i na kraj ove nekropole prema zapadu. Ova je kaldrma vjerojatno predstavljala put koji je vodio u naselje (prostor bazilike).

U istočnom dijelu kvadrata XXXVIII, na dubini od 0,40 m, nađeni su fragmenti nagorjelih kostiju i željezna karika. U ovom kvadratu, uz spomenuti nalaz, imamo zanimljivu situaciju. Naime, na dubini od 0,80 do 0,85 m, što je u odnosu na srednju dubinu od 0,70 m najdublji nivo ukopa na nekropoli, nađene su dvije bronzane narukvice, ulomak kasnolatenske fibule i malobrojni fragmenti nagorjelih kostiju. Ovdje se vjerojatno radi o kamenoj grobnoj konstrukciji koju je poremetio naknadni ukop konja na dubini od 1,10 do 1,15 m, bez priloga.

U kvadratu XXXIX na dubini od 0,40 m nađeni su ulomci keramike koja je slabo pečena, te jedan fragment ručke keramičkog suda sive boje i dva ulomka usadnika od željeznog koplja, te fragment noža i nalazi kosti.

Više prema istočnoj strani kvadrata, nađene su kamene ploče koje indiciraju na izvjesnu kamenu konstrukciju, koja bi mogla predstavljati grobnu kamenu podlogu. Nešto dalje prema zapadu od ove kamene konstrukcije nađena je kamena sulica, za koju se ne može pretpostaviti da pripada ovoj konstrukciji. Južno od ove kamene formacije, uz rub kvadrata, nađen je fragment lista od željeznog koplja. Našlo se fragmenata grube keramike i kostiju. Svi ovi nalazi pripadaju dubini od 0,80 do 0,85 m, kao i nalazi iz kvadrata XXXVIII.

Izneseni rezultati o arheološkoj situaciji i nalazima u navedenim kvadratima (XXXI, XXXII, XXXIII, XXXVI, XXXVII, XXXVIII i XXXIX – Plan II) otkrivaju zanimljivu kulturno – povijesnu pojavu da se u ovom dijelu nekropole ne javljaju grobne konstrukcije s jamama za deponiranje spaljenih ostataka pokojnika, nego grobne konstrukcije predstavljaju grobne podloge u formi kruga ili kvadrata unutar kojih se polažu fragmenti parcijalno spaljenih kostiju pokojnika, a grobni priloz, fibule kasnolatenske sheme, koplja i dr., nalaze se uz rub kamene grobne konstrukcije.

Očigledno je da iznesena arheološka situacija o formiranju grobnih konstrukcija i deponiranju ostataka spaljenih pokojnika s grobnim prilozi-
ma govori da u ovom dijelu nekropole još ne vidimo potpun rimski uticaj,
odnosno prevladavanje tog kulturnog uticaja koji bi se očitovao u grobnim
jamama i u intenzivnoj incineraciji. To bi, dakle, govorilo o uticaju ritusa
incineracije u periodu ilirske samostalnosti.

Za pojavu konja (kvadrati XXXII/XXXIII i XXXVIII) nemamo pouzdanih
dokaza da su pripadali periodu ilirske samostalnosti ili rimske okupacije, jer
ukop ne prati nivo arheoloških nalaza i grobnih kamenih konstrukcija, pošto
se nalazi dublje od svih ovih nalaza.

Arheološka istraživanja izvodila su se još i na uskom prostoru između
stambene kuće M. Skakića iz Breze i dijela nekropole istraženog 1975. godi-
ne. Istraženo je šest kvadrata koji su dobili oznake slovima abecede: A, B, C,
D, E, F (Plan III, IV i V).

Kvadrat A zajedno s kvadratom B pruža zanimljivu arheološku situ-
aciju. Naime, kamena konstrukcija koja oblikom liči na pravougaonik, jed-
nim manjim dijelom prelazi na prostor kvadrata B, orijentirana pravcem
sjeverozapad – jugoistok. Unutar ove kamene konstrukcije, kao i okolo nje,
nađeno je arheoloških nalaza koji spadaju u grobne priloge, koji najvjerojat-
nije pripadaju ovoj četvrtastoj kamenoj konstrukciji koja predstavlja grobove
spaljenih pokojnika.

U sjeverozapadnom dijelu ove četvrtaste kamene konstrukcije koja
pripada kvadratu B (pod br. 15) imamo fragmentarni nalaz lubanje, a uz
nju donji dio koplja, usadnik i fragmente keramike. Nalaz pod br. 3 bila je
naušnica, pa bi, kao dosta blizak ovim ulomcima lubanje, možda pripadao
i lubanji. Na prostoru četvrtaste kamene konstrukcije (pod br. 1) nađen je
željezni nožić i ulomak antičke srebrne fibule.

Na dijelu četvrtaste kamene konstrukcije koji pripada kvadratu A na-
đeno je više arheoloških nalaza koje ubrajamo u grobne priloge. Tako unutar
ove kamene konstrukcije nalazimo ulomak ručke keramičke posude i više
fragmenta keramike, kao i ulomaka bronzane posude. Ovom dijelu grobne
konstrukcije pripada i grobni prilog, fragmentarna fibula, zajedno sa želje-
znim nožem. Ovoj konstrukciji pripada i željezno koplje i ručka keramičke
posude.

Ovi prilozi i nalazi upućuju na to da se radi o ostacima grobne kon-
strukcije koja, izgleda, predstavlja samo grobnu podlogu, te ne bi mogla pred-
stavljati grobnu parcelu, jer unutar kamene konstrukcije ne nalazimo izrazi-
tu grobnu jamu s intenzivnim garežom kao posljedicom totalne incineracije
koju je poznavala rimska kultura. To na svoj način dokazuje faza III, u kojoj
se nisu očitovali tragovi grobnih jama (Plan V). Mislimo da na to upućuju i
veći ulomci lubanje i nagorjelih kostiju, u čemu se ogleda parcijalna incinera-
cija za koju smo pretpostavili da pripada periodu ilirske samostalnosti.

Međutim, s obzirom na nalaze sitnih nagorjelih kostiju i gareža, u jugo-
zapadnom dijelu kvadrata (br. 9), pretpostavljamo da se unutar ovog kruga
radi vjerojatno o jednoj kulturnoj pojavi koju nazivamo kulturno – povije-

snim kontinuitetom u smislu pokapanja umrlih, pa bi ovi i slični ukopi prije pripadali ranom periodu Rimskog carstva.

U dijelu kvadrata izvan ove grobne konstrukcije brojni su arheološki nalazi i prilozi koji, s druge strane, očituju istu arheološku kulturno – historijsku pojavu. Ova arheološka situacija iziskuje posebnu kulturno – povijesnu analizu u smislu razlučivanja povijesne kronologije ove nekropole.

Uz iznesenu problematiku o rezultatima iskopavanja u kvadratu A može se konstatirati da nalazi u ovom dijelu kvadrata pokazuju da su grobne cjeline bile ranije poremećene nekim radovima, kao što je prostor gdje se sada nalazi kuća Mehe Skakića. O tome bi na ovom prostoru svjedočio veliki kamen i nalazi ispod njega koji su nađeni na dubini koja ne odgovara nivou polaganja pepela spaljenih pokojnika na nekropoli.

U kvadratu B zanimljivo je primijetiti da arheološki nalazi na sjeverozapadnoj strani uz kamenu konstrukciju koja podsjeća na grobnu parcelu ili grobnu podlogu, svojim položajem prave kružnicu (Plan IV, br. 9, 4, 3, 2, 16, 17, 8) koja bi govorila o prisustvu grobne jame uz ovu grobnu parcelu. Međutim, ova se arheološka situacija prilikom daljeg istraživanja kvadrata B nije više reflektirala kao grobna jama (Plan V). Ovaj raspored nalaza vjerojatno na nešto ukazuje, jer se ne bi moglo govoriti o slučajnom rasporedu nalaza. Možda se radi o plitkog grobnoj jami čiji trag se nije mogao pouzdano uočiti.

Čini se da u kvadratima B i C susrećemo sličnu arheološku situaciju kao u kvadratima A i B. Naime, u kvadratu C, uz sam kvadrat B, nalazimo dvije kamene konstrukcije, od kojih se jedna pokazuje kao kvadrat, a druga, orijentirana prema sjeveru, kao krug (Plan III).

Na prostoru kamene konstrukcije u obliku kruga javlja se keramika, kao i drugi arheološki nalazi. U drugoj fazi istraživanja ove arheološke situacije otkrivena je kvadratna kamena konstrukcija koja bi na sjevernoj strani imala plitku grobnu jamu, te bi četvrtasta kamena grobna konstrukcija u ovom slučaju predstavljala grobnu parcelu (Plan III).

U vezi s ovim kamenim konstrukcijama treba spomenuti i arheološke nalaze koji im pripadaju. Tako uz jugozapadnu stranu (Plan IV, br. 7) nalazimo keramičku posudicu fine fature, fragmentarnu bronzanu posudu i jedan bronzani ulomak koji nas podsjeća na bronzanu kaserolu. Sve se ovo, izgleda, nalazilo u jednoj većoj keramičkoj posudi izrađenoj od fino pročišćene gline. Prema arheološkoj situaciji nađeni su položeno koplje i nož. Na sjevernoj strani, gdje se u kamenim oblucima očitovala plitka grobna jama, nađeno je također ulomaka keramike. Isto tako, na njezinom rubu, uz sjevernu stranu četvrtaste kamene konstrukcije, nađene su dvije fibule kasnolatenske sheme. Uz ovu konstrukciju nađen je i bronzani rimski novčić koji je zbog veoma jake korozije ostao neidentificiran.

Kamena konstrukcija u obliku kvadrata predstavlja najprije grobnu parcelu, a okrugla, s obzirom na arheološke nalaze, plitku grobnu jamu. Arheološki nalazi nađeni oko ove kamene konstrukcije govore da su se spaljeni pokojnici polagali oko nje zajedno s priložima, o čemu svjedoči i nalaz br. 7, koji je gore pomenut.

Zanimljivo je spomenuti da unutar kvadrata C imamo najveću koncentraciju arheoloških nalaza, upravo, između kamenih grobnih konstrukcija, grobne parcele i grobne jame. Ovakva arheološka situacija upućuje na to da ovi nalazi mogu pripadati jednim i drugim kamenim grobnim formacijama, ili o poremećenosti priloga do koje je došlo usljed prirodnih pojava kao što su podzemne vode, a nije, isto tako, isključeno da su se predmeti bacali oko deponiranog pokojnikovog pepela (Plan III, IV, kvadrat C).

Na prostoru gdje se dijeli kvadrat C od kvadrata D otkrivene su dvije kamene konstrukcije koje svojom formom upućuju na dvije grobne jame kružnog oblika (Plan III, IV).

Arheološki nalazi iz prve faze iskopavanja ukazuju već da se u ovom kvadratu javljaju grobne jame koje bi pripadale kulturno-povijesnom periodu rimske okupacije. Naime, na to upućuje nalaz rimske fibule, sitne nagorjele kosti i garež, te fina i gruba keramika. Ovdje također treba istaknuti da brojni nalazi koji su gusto rasuti po kvadratima C i D očito ukazuju na posmrtni ritus libacije (Plan III, IV, kvadrat D).

Posebno zanimljiv i značajan rezultat ovih istraživanja pružaju kvadrati D i E. Naime, na prostoru ova dva kvadrata moglo se s velikom sigurnošću, na osnovu crvene i crne boje zemlje, na većem prostoru utvrditi da se radi o mjestu spaljivanja pokojnika (*ustrinum*). Centralni dio ovog prostora ima jako crvenu boju zemlje, što upućuje upravo na središnji dio ustrine, a ostaci zemlje crne boje više na periferiju prostora za spaljivanje pokojnika (Plan IV, D, E).

Grobna jama u kvadratu D, koja se nalazi više prema zapadnoj strani, imala je u sadržaju sitne nagorjele kosti, garež i ulomke keramike (Plan III, IV, kvadrat D). Ovo isto se odnosi i na drugu grobnu jamu iz kvadrata D.

U kvadratu F smo također pouzdano utvrdili grobnu jamu, koja prema arheološkim nalazima pripada periodu rimske dominacije, posebno s obzirom na sadržaj kojeg su sačinjavali sitne nagorjele kosti i crna zemlja. Uz ovu jamu postojala je još jedna, ali plića, sa sličnim sadržajem (Plan III, IV).

Na osnovu iznesenih rezultata iskopavanja na prostoru između kuće M. Skakića i istraženog dijela zaštitnih iskopavanja iz 1975. godine, istražena sonda 1979. godine označena slovima abecede C, D, E i F (Plan I, III, IV, V) na prostoru ovih kvadrata, očituje se jači uticaj rimske kulture nego na dijelu istraženog prostora kvadrata A i B gdje, čini se, više prevladava kulturna tradicija autohtonog elementa pod slabijim uticajem rimske kulture.

C) Arheološka iskopavanja 1979. godine

Ovogodišnja kampanja istraživanja nastavila se izvoditi na prostoru koji se proteže od kuće M. Skakića prema sjeverozapadu ili prema jugozapadu od dijela nekropole istraženog 1978. godine. Na ovaj istražen prostor vezali smo se kvadratnom mrežom, nastavivši označavati kvadrate abecedom, od slova G do slova Z, dok smo proširenje označili kvadratima N₁ i J₁ (Plan I, Plan VI).

U nastavku istraživanja veoma značajan rezultat predstavlja arheološka konstatacija grobnih parcela (*areae sepulcrorum* ili *locus religiosus*)¹⁷ s kojima smo se već sreli na ovom lokalitetu u ranijim istraživanjima, samo ne u tolikom broju. Na ovom prostoru mogu se konstatirati grobne parcele manjih i većih dimenzija (Plan VI). Najveću među njima utvrdili smo u kvadratima N₁ i J₁, koju nismo mogli do kraja istražiti zbog imovinsko – pravnih odnosa.

Uz ovu veliku grobnu parcelu otkrili smo i jednu manju, veoma pravilnog kvadratnog oblika (Plan VI, kvadrat J). Sigurne tragove i ostatke ovih parcela susrećemo dalje na ovom dijelu nekropole u kvadratima N, R, S, dok u kvadratima U, P, O, te u kvadratima L, K, H nalazimo manje grobne parcele (vidi Plan VI). Unutar grobnih parcela i pored njih nalazimo i grobne jame u koje se deponirao pepeo pokojnika (npr. Tab. 5, 3; Tab. 7, 2.)

Tako u kvadratu R, uz grobnu parcelu i unutar nje, susrećemo grobne jame (1, 2, 3, 4, 5, 6). Grobnu jamu, kao i grobnu parcelu, prati sepulkralni sadržaj. To su arheološki prilozi i nalazi, a grobne jame grobni sadržaj. U grobnim jamama gotovo redovito se nalaze sitne nagorjele kosti, crna zemlja pomiješana s garežom i ponekad pokoji sitni ulomak grube keramike. Međutim, od priloga i nalaza ovdje imamo bronzanu fibulu iz rimskog doba, tzv. tip delfin fibula, željezni nož i ulomak keramike.

Slična je arheološka situacija u kvadratu M, unutar kojeg srećemo veću grobnu parcelu u sredini i uz nju grobne jame (Plan VI, grobne jame 1, 2, 3). Ovu grobnu parcelu i grobne jame od priloga i nalaza prate ulomci keramike sive boje, ulomak vjerojatno bronzane kaserole, željezni ekser i staklena čaša, dok grobne jame prati sadržaj crne zemlje sa sitnim nagorjelim kostima i nešto gareža.

U kvadratu S također nalazimo ostatke grobnih parcela s grobnim jamama (Plan VI, grobne jame 1, 2, 3, 4, 5). I ove grobne parcele s grobnim jamama prati sličan arheološki materijal, odnosno grobni prilozi i nalazi. Od priloga i nalaza ističe se bronzana fibula rimskog doba u obliku sidra, ulomak stakla i dno keramičke posude sive boje, dok grobne jame imaju sličan sadržaj, tj. nagorjele sitne kosti pomiješane s crnom zemljom, sitnim kamenjem i garežom, te pokoji sitni ulomak keramike.

U kvadratima U, P i O, kao i u L, K i H zapažamo, rečeno je, prisustvo većeg broja manjih grobnih parcela s grobnim jamama koje karakterizira slična arheološka situacija, arheološki nalazi i analogan grobni sadržaj (Plan

¹⁷ Brusin 1929, 60-61. Cermanović-Kuzmanović / Srejić / Velimirović-Žižić 1975, 31, 32, 33, posebno 258. Radi se vjerojatno o kasnohelenističkim i ranorimskim grobovima. Vidi kod Kitanoski 1987, 02, Sl. 2, 102, Sl. 3; Bitrakova / Grozdanov 1987, 106, Sl. 1; kasnoarhajska, helenistička i rimska nekropola. Otkrivaju se očigledni kulturni utjecaji iz istočnih prostora koji dolaze iz krajeva Makedonije u Podunavlje, pa preko Italije / Capue / i Aquileie, Jadrana, Isse, Daorsona u zemlju Dezitijata, te na Glasinac, gdje su se grobovi manifestirali kao tumuli. Skromni ostaci takvog načina sahranjivanja očituju se u sačuvanim skromnim konstrukcijama manjih kamenih gromila unutar većeg tumula. Brusin tako naziva takve sepulkralne kamene konstrukcije.

VI, grobne jame: kvadrat U – 1, 2; kvadrat P – 1, 2, 3, 4; kvadrat O – 1, 2, 3, 4; kvadrat L – 1, 2, 3, 4; kvadrat K – 1, 2, 3, 4; kvadrat H – 1, 2).

U kvadratu U nalazimo dvije manje grobne parcele. Svaka ima po jednu grobnu jamu koje karakterizira slična arheološka situacija i pripadnost rimskom periodu.

Tragove manjih grobnih parcela s grobnim jamama susrećemo unutar kvadrata P. Ove manje grobne parcele i grobne jame od arheoloških priloga i nalaza prati ulomak fibule rimskog doba, fragmenti stakla i bronzne jame crna zemlja pomiješana sa sitnim kamenjem, nagorjelim kostima i garežom.

U kvadratu O susrećemo također manje grobne parcele s grobnim jamama (Plan VI, kvadrat O, grobne jame 1, 2). Od grobnih nalaza nađen je fragment fibule rimskog doba, željezna narukvica, bronzana fibula s prikazom ptičice i ulomci keramike. Grobne jame prati isti ili sličan sadržaj kao u već spomenutim depozitima za čuvanje pepela pokojnika.

Unutar kvadrata L nalazimo samo tragove grobnih parcela s jamama (1, 2, 3, 4). I ove grobne parcele i grobne jame karakteriziraju nalazi iz perioda rimske dominacije. To su ulomci bronzne igla bronzane fibule, fragmenti keramike i ulomci željeza, dok grobne jame ispunjava crna zemlja pomiješana s manjim kamenjem, sitnim nagorjelim kostima i garežom.

Analognu situaciju kao u prethodnim grobnim parcelama i jamama nalazimo i u kvadratu K (Plan VI, kvadrat K, grobne jame 1, 2, 3, 4). Na prostoru manjih grobnih parcela i jama u kvadratu K, od grobnih priloga i nalaza susrećemo usadnik željeznog koplja, bronzanu fibulu rimskog doba i fragmente keramike. U ovim grobnim jamama je ista arheološka situacija kao u prethodno opisanim.

Treba još spomenuti kvadrat H, u kojem smo istražili i konstatirali ostatke grobnih parcela (Plan VI, kvadrat H, grobne jame 1, 2). Prostor ovog kvadrata, u kojem smo istražili ostatke grobnih parcela i grobne jame, prati izrazita materijalna kultura rimskog doba. Tako na primjer, grobnu parcelu s grobnom jamom prate željezni nož, željezna kopča, fragmenti bronzne, rimski bronzani novčić i ulomci keramike. Grobnu jamu 2 prati fragment stakla, a grobnu jamu 3 tip kopče iz Laminaca.¹⁸

Ovdje također treba spomenuti nalaz grobne parcele u dopunskim kvadratima N₁ i J₁. Već je spomenuto da je ova grobna parcela najveća od svih istraženih i da je u cjelini nismo mogli istražiti. Na osnovu arheoloških nalaza proizlazi konstatacija da je pripadala periodu rimske okupacije. Na njezinom istraženom prostoru moglo se utvrditi da su postojale grobne jame koje su bile plitke. Na planu smo zabilježili, na osnovi arheološke situacije i nalaza, četiri grobne jame. Očigledno je da je grobna parcela pripadala imućnijoj i brojnijoj obitelji autohtonog stanovništva.

Na osnovu iznesene arheološke situacije na prostoru čije smo kvadrate označili slovima od G do Z i prošireni dio N₁ i J₁, mogli smo konstatirati posto-

¹⁸Truhelka 1901, 16-29.

janje grobnih parcela (*areae sepulcrorum* ili *loci religiosi*) s grobnim jamama. Arheološka situacija i arheološki materijal koji pripada ovim grobnim parcelama i grobnim jamama očito ukazuje da je ovaj dio nekropole kronološki vezan za rimsko doba ranog Principata. Rezultati iskopavanja očito ukazuju da su postojale veće obiteljske i manje individualne grobne parcele s grobnim jamama. O rimskom načinu spaljivanja, odnosno o jakom italskom običaju u vezi s kultom mrtvih, govori ritus incineracije koji je veoma intenzivan u smislu spaljivanja pokojnika, a susrećemo ga u grobnim jamama. Osim toga, može se uočiti da na ovom dijelu nekropole grobne parcele, zajedno s grobnim jamama, pokazuju međusobno paralelni odnos.

D) Arheološka iskopavanja 1980. godine

Istraživanja na lokalitetu Kamenjača, nastavljena su na prostoru koji se nalazi između dijela nekropole istraženog 1976. godine, ulice i stambenih zgrada društvene zajednice (Situacioni plan, Plan I). U toku iskopavanja došlo je do proširenja velike sonde uz kvadrate XXV, XX i X (Plan VII)¹⁹.

Na ovom prostoru iskopavanja su pokazala zanimljive rezultate u kvadratima Va, X, XX, XXV, XXVa, XXVb, XXV proširenje (Plan VII).

Tako je u kvadratu V nađen očiti trag grobne konstrukcije koja je imala oblik kruga. Ovaj tip grobne konstrukcije već smo imali ranije na prostoru nekropole. Uz ovu grobnu konstrukciju konstatirali smo arheološke nalaze ulomaka keramike i željezni nož. Ovom grobu također pripada nalaz bronzane igle, nagorjelih kostiju i vršak noža.

Međutim, u kvadratu Va susrećemo veći broj fragmenata keramike fine i grube fature, a posebno je značajno istaknuti nalaz ulomaka keramike koja podsjeća na keramiku kasnog helenizma, a pripadala je grčkoj posudi tipa skifos. Prostor kvadrata Va pažljivo je istražen i, osim iznesenih rezultata, nije konstatiran trag grobne konstrukcije. Dobiva se utisak da je na ovom dijelu spaljeno tijelo pokojnika bilo samo posuto po šljunku. U nekoliko slučajeva na prostoru nekropole moguće je pretpostaviti i jedan ovakav vid sahranjivanja pepela pokojnika.

Na prostoru kvadrata V i X nađen je inhumirani grob koji, u odnosu na prisutni ritus incineracije koji prevladava na nekropoli, predstavlja neobično važan arheološki nalaz. Inhumirani pokojnik je žena sahranjena u veoma pravilnoj, od kamenih ploča izrađenoj, grobnici pokrivenoj pločama (Tab. 12, 1; Plan VII). Grobnica je imala uzglavlje odvojeno od prostora za skelet (Tab. 12, 2). Uzglavlje je najvjerojatnije služilo, u eshatološkom smislu, za depoziranje predmeta ili za libaciju. Međutim, od svega toga nije nađeno ništa. Ipak, bez obzira na arheološku situaciju koja ne doprinosi objašnjenju spomenutog pitanja, pretpostavljamo da se radilo o tom problemu.

¹⁹ Naknadno proširenje kvadrata XXV uslijedilo je zbog netačnog mjerenja prostora za istraživanje, jer se od prethodnog istraženog dijela nekropole (1976) izgubila kota (orijentir) od koje je trebalo započeti tačno mjerenje (1980).

Prema arheološkim nalazima unutar grobnice, žena je od nakita imala ogrlicu od perla (crne, žute i crvene boje), prsten, te deset fibula rasutih pored desne i lijeve ruke (Tab. 12, 2. 3), koje, uz funkciju kopčanja, posjeduju i dekorativni karakter. Na lijevoj ruci nađene su četiri bronzane narukvice (Tab. 12, 3.). Skelet žene i grobnica orijentirani su sjever-jug. Prilikom čišćenja, ispod skeleta žene nađen je ulomak noža.

U proširenom dijelu kvadrata X nađeni su ulomci grube keramike i fragment bronзаног suda. Ovdje je također konstatirana grobna jama. Tako, uz ove arheološke nalaze koji pripadaju grobnoj jami, kao prilog nalazimo još dvije bronzane igle koje pripadaju jednom od tipova bronzanih fibula. Nalazi sitnih nagorjelih kostiju pouzdano upućuju na period rimske okupacije, o čemu, čini se, govore ostali nalazi i opća arheološka situacija u proširenju kvadrata X.

Kvadrat XX i proširenje kvadrata XX otkrivaju zanimljivu arheološku situaciju. Naime, u proširenju kvadrata XX kameni obluci ukazuju na to da se na ovom prostoru radi o grobnoj konstrukciji. U ovom dijelu kvadrata nađeni su koplje, dvije bronzane fibule latenske sheme različitog tipa i ukosnica ili kopča s dvije igle. Otprilike na sredini ove kamene konstrukcije nađeni su fragmenti kostiju, što svjedoči o parcijalnoj incineraciji koja se, izgleda, razlikuje od incineracije iz perioda rimske okupacije, koja je intenzivnija.

Kvadratu XX pripada i nalaz mahaire, koja je nađena položena na kamene oblutke zajedno s ulomcima keramike i s fragmentima nagorjelih kostiju. Ovoj arheološkoj situaciji u kvadratu XX pripadaju dva koplja, od kojih je jedno veće, a drugo manje (Tab. 9, 1. 3). Zanimljivo je reći da su nađena prekrížena, a pokraj njih fragmenti nagorjelih kostiju s garežom. Ova arheološka situacija upućuje da se radi o grobu s ritusom incineracije koji bi kronološki pripadao dobu ranog Principata, premda nije nađena grobna jama koja je karakteristična za period rimske okupacije. Naime, arheološka je činjenica, koja je na ovoj nekropoli i ranije potvrđena, da se arheološki kulturni materijal, grobni prilozi i nalazi, najčešće nalaze uz grobne konstrukcije.

Kvadrati XXa i XXb ne otkrivaju zanimljive arheološke situacije. Naime, u kvadratima XXa i XXb nalazimo grubu keramiku, ali ne susrećemo grobnih konstrukcija. Međutim, u kvadratu XXb osim spomenutih ulomaka grube keramike nađena je jedna sulica koja, prema arheološkoj situaciji, pripada grobu.

Zanimljivu arheološku sliku nalazimo i u kvadratima XXV, XXVa, XXVb i XXV s proširenjem (Plan VII).

Tako su na jugozapadnoj strani, uz rub sonde kvadrata XXV, nađeni ostaci kamene grobne konstrukcije, vjerojatno grobne parcele u formi kvadrata, radi čijega smo istraživanja nešto kasnije proširili kvadrat XXV. Na ovom dijelu kvadrata, uz kamenu konstrukciju, nađeni su fragmenti stakla, keramike i cigle rimske provenijencije, ulomak deformiranog komadića bronzе, nagorjelih osteoloških ostataka, usadnik koplja i koplje, a uz njega i fragment noža. Ovim nalazima, izgleda, pripada i bronzana fibula kasnolatenške sheme. Grobnoj konstrukciji ili parceli u kvadratu XXV pripada sulica,

jer je nađena uz sam rub (Tab. 9, 2). Pored sulice smo konstatirali i sitne nagorjele kosti. Ovdje bi se sulica, zajedno s ostalim navedenim nalazima osim fibule, očitovala kao grobni prilog.

U proširenju kvadrata XXV, uz njegovu jugozapadnu stranu, imamo zanimljiv nalaz koji predstavlja grobni prilog. Naime, među kamenim oblucima, kao i među pločama, nalazimo garež i sitnije nagorjele kosti. Ovdje susrećemo zapaženije nalaze: mahairu i koplje. Ovom dijelu proširenja kvadrata XXV i grobne konstrukcije pripadaju i bronzani nalaz drške nekog bronzanog suda, željezna sulica, keramika sive boje, plava perla i sitne nagorjele kosti (Tab. 10, 2. 3).

Na prostoru kvadrata XXVa također susrećemo dosta zanimljivu arheološku situaciju. Naime, na prostoru ovog kvadrata nalazimo malu gomilu kamenja u okrugloj formi, koja pripada kvadratima XXVa i XXXa, a malo udaljenije prema sjeveroistoku, manje kamene oblutke koji predstavljaju riječni nanos i ničim ne očituju grobnu konstrukciju. Na prostoru između ovih arheoloških situacija, prema kvadratu XXV, nađeno je jedno koplje i više ulomaka bronzne. Među ovim fragmentima bronzne izdvajaju se fragmenti koji pripadaju bronzanim posudama, dok drugi fragmenti najvjerojatnije pripadaju kacigama. Na ovom prostoru također je nađeno dosta ulomaka grube keramike i brojni nalazi nagorjelih kostiju. Oko koplja ističu se nalazi bronzne, a prema kvadratu XXXa spomenuta gomilica kamenja, koja ukazuje na grobnu konstrukciju i pored koje je nađeno dosta pepela i kosti. Ulomci bronzanih ploča, prema sačuvanim karakteristikama, očituju tri tipa kaciga (Tab. 17, 1-4)²⁰. Ova arheološka situacija govori da je na prostoru ovog kvadrata bio pohranjen pepeo više pokojnika, odnosno vojnika. Bronzani ulomci koji upućuju na kacige govore da su na prostoru kvadrata XXVa, uz civilno stanovništvo, sahranjeni i vojnici koji su bili spaljeni istovremeno ili vremenski dosta blizu. Nešto udaljenije od ove arheološke situacije nalazila se jedna keramička posuda, vjerojatno urna, s brojnim ulomcima nagorjelih kostiju s garežom. U vezi sa sahranjivanjem može se primijetiti da se na prostoru kvadrata XXVa nije vršilo istovremeno sahranjivanje pepela pokojnika kao ni na prostoru nekropole, o čemu će pouzdanije reći cjelokupna obrada i analiza arheoloških predmeta.

U kvadratu XXVb nije nađeno ništa posebno, osim konjskog skeleta. Nađen je na sjeveroistočnoj strani, uz sam rub kvadrata XXVb. Ovaj skelet se nije mogao do kraja istražiti, jer se velikim dijelom nalazio izvan sonde, možda pod temeljima kuće.

U vezi s arheološkim istraživanjima na prostorima navedenih kvadrata može se konstatirati da, osim u kvadratu XXV s proširenjem, nismo utvrdili grobne parcele. Tu arheološku situaciju, osim jedne grobne jame, ne susrećemo ni u drugim kvadratima. Arheološki materijal koji se, kao grobni prilozi ili nalazi, nalazi uz grobnu konstrukciju kvadrata XXV i njegovog proširenja uz grobnu kamenu konstrukciju u obliku kruga kao u kvadratima

²⁰ Vidi Sl. 63a, 63bc, 63d.

XXVa i XXXa, uz kamenu hrpu u obliku kruga bez grobne jame, upućuje na stariji vid sahranjivanja.

Ovom načinu pohranjivanja pepela pokojnika pridružio bi se i jedan drugi, koji je uočen u kvadratima XXVa i Va, na čijim prostorima susrećemo arheološke tragove, priloge i nalaze s ulomcima nagorjelih kostiju, bez grobnih konstrukcija koje smo konstatirali u kvadratima V, XXVa i XXXa. Ovo zapažanje svjedočilo bi o jednom ranijem ritusu incineracije i načinu sahranjivanja. On bi kronološki odgovarao periodu ilirske samostalnosti, a upućivao bi na postepeno napuštanje ritusa inhumacije među autohtonim stanovnicima. Tako bi se u inhumiranom grobu žene trebala gledati bliža vremenska granica od koje se počinje javljati ova promjena u kultu mrtvih kod epihorskog stanovništva.

Arheološka situacija na ovom dijelu antičke nekropole ukazuje da ovaj prostor izgleda pripada njezinoj periferiji na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani.

Opća kulturno – povijesna problematika nekropole u Brezi

Na osnovu arheoloških rezultata koji su izneseni u najosnovnijim crtama može se dobiti samo djelomična kulturno – povijesna slika o nekropoli. Stoga će sve konstatacije i ovdje izneseni zaključci imati isključivo preliminarni karakter.

Unutar ove problematike željeli bismo ukazati na nekoliko elementarnih pitanja. Kao prvo, to je pitanje načina sahranjivanja pokojnika na nekropoli, a drugo, njihova etnička pripadnost. Uz ovu problematiku koja se najviše tiče epihorskog stanovništva u ovom kraju, pokušat će se ukazati i na strani kulturni uticaj na nekropoli. U svemu ovome odvojeno pitanje za služi i kronologija nekropole.

A) Način sahranjivanja pokojnika na nekropoli

Rezultati arheoloških iskopavanja na Kamenjači u Brezi pokazuju da na nekropoli, uz jedan inhumirani grob žene (Tab. 12, 1. 2. 3), prevladava isključivo pogrebni obred incineracije.

U vezi s tim moglo se utvrditi više načina sahranjivanja spaljenih pokojnika. Tako bi, u osnovi, jedan način sahranjivanja pripadao periodu ilirske samostalnosti, a drugi prelazu iz stare u novu eru ili periodu rimske okupacije.

Prvi način sahranjivanja spaljenih pokojnika karakterizira poravnat sa zemljom kameni "odar" četvrtaste forme (Plan VII, kvadrat XXV i XXV proširenje)²¹. Na ovim konstrukcijama i uz njih najčešće kao grobne priloge nalazimo fibule kasnolatenske sheme (Tab. 2, 4), oružja koplja (Tab. 3, 1;

²¹ Vidi Sl. 36, 37.

Tab. 5, 2), mahaire (Tab. 10, 2. 3), ili noževe. Također su prisutni sitni nalazi grube keramike, a od posebnog su značaja nagorjele kosti koje ovakvu arheološku situaciju identificiraju grobnicom.

Osim ovakvog načina sahranjivanja spaljenih pokojnika, na nekropoli postoji i takav koji se predstavlja kao mala gomila kamenja, kraj koje, ili na kojoj se polažu grobni prilozi – koplje, nož ili ulomak keramike s ostacima nagorjelih kostiju (Tab. 9, 1. 2. 3). Treba reći da ovu kamenu konstrukciju ne prati grobna jama koja karakterizira rimski period nekropole²².

Na nekropoli je prilikom iskopavanja uočeno da mogu postojati grobovi koje ne karakterizira kamena konstrukcija, već samo spaljeni ostaci pokojnika koji se, zajedno s priložima, ulomcima keramike itd., polažu u riječni nanos. Na jednom takvom manjem prostoru nalazimo tragove i ostatke grčke keramike koja podsjeća na kasnohelenistički uticaj.

Čini se da se samo u dva slučaja moglo utvrditi da su spaljeni ostaci pokojnika pohranjeni u keramički sud ili urnu koja se polaže, te okružuje i pokriva kamenim oblucima²³.

U kvadratu XXVa, ukoliko mala gomila kamenja i navedena urna ne prave odvojene grobne cjeline, imamo istu ili sličnu arheološku situaciju kao u kvadratu Va, gdje su nađeni ulomci keramike, posebno grčke, s nagorjelim kostima, dok je na ovom prostoru dosta nagorjelih kostiju i fragmenata grube keramike. Veoma je značajno da uz spomenute nalaze imamo dosta ulomaka bronzne koji bi po obradi i formi pripadali bronzanim kacigama (Tab. 17, 1-4). Na ovom prostoru ovi nalazi ne pripadaju kamenim konstrukcijama, nego se dobiva utisak da su fragmenti spaljenih kostiju pokojnika bili položeni na riječni nanos ili čak posuti zajedno s ulomcima kaciga na kojima se primjećuju tragovi vatre²⁴.

U pogledu sahranjivanja, s obzirom na istraženi prostor nekropole, moguće je na nekropoli utvrditi da se prilikom sahranjivanja obavljao jedan zanimljiv ritualni običaj u kultu mrtvih. Naime, izgleda da su se u jednom trenutku spaljeni ostaci kostiju posipali po prostoru kamenih konstrukcija ili po riječnom nanosu na koji je trebalo položiti spaljene ostatke.

Uz kamenu konstrukciju u formi kvadrata, koja nas podsjeća na funkciju tzv. "odra", na nekropoli u Brezi susrećemo i kamene konstrukcije koje imaju oblik kruga (Tab. 2, 1; Tab. 8, 2)²⁵. U vezi s tim je zato potrebno iznijeti da je uz manje kamene konstrukcije okruglog oblika nađena jedna daleko većih dimenzija, koja je periferno imala vijenac formiran od većih kamenih ploča, a na stranama manje gomile kamenja²⁶.

U vezi s ovim grobnim konstrukcijama koje isključivo služe sahranjivanju spaljenih pokojnika, zanimljivo je spomenuti da se prije samog početka istraživanja ove nekropole nije moglo utvrditi da li su na ovom lokalitetu koji

²² Vidi Sl. 25, 24, 26.

²³ Plan VIII, kvadrat XXVa i Va, kvadrat C (1978.).

²⁴ Plan VIII, kvadrat XXVa i Va.

²⁵ Čović 1963, 55.; Paškvalin 1975, Tab. 30, 3. 4.

²⁶ Paškvalin 1975, Tab. 30, 1. 2.

nosi naziv Kamenjača, postojale veće ili manje humke formirane od zemlje i kamena, odnosno tumuli. Prema analognim arheološkim situacijama koje nalazimo u tumulima glasinačkog područja, morali su na površini postojati veći i manji tumuli, koji su zbog dobivanja obradive zemlje bili jednostavno sravnani, a kamenje vjerojatno iskorišteno za druge svrhe. Od tada vjerojatno ovaj prostor dobiva toponim Kamenjača.

Spomenuti pogrebni običaji sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi u periodu ilirske samostalnosti postaju veoma slični sahranjivanju spaljenih pokojnika u tumulima Glasinca u periodu mlađeg željeznog doba. Tu podudarnost upravo vidimo u kamenim konstrukcijama u funkciji "odra"²⁷ i u kamenom vijencu od velikog kamena koji okružuje periferno nabijenu i poravnatu kamenu površinu²⁸.

Druge konfrontacije u načinu sahranjivanja pokojnika na nekropoli u Brezi s načinom sahranjivanja pokojnika u tumulima glasinačkog područja nalazimo u rasipanju pepela, kostiju i priloga na većoj površini²⁹. Ako su prilozima koplja, mahaire i noževi zajedno s ulomcima kaciga znakovi vojničkih grobova, onda u tome opet vidimo podudarnost s načinom pokapanja i grobnim inventarom u tumulima glasinačkog područja u mlađem željeznom dobu³⁰.

Posebnu podudarnost nalazimo također u tome što ni u nekropoli u Brezi, kao ni u tumulima glasinačkog područja, nema spaljenih pokojnika koji se polažu u urne³¹, kao što je slučaj u japodskim nekropolama u dolini Une³². I na kraju, između načina sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi i onog u tumulima Glasinca iz perioda mlađeg željeznog doba, sličnost nalazimo u brojnim malim fragmentima keramike koji upućuju na jedan od ritualnih običaja u kultu mrtvih³³.

U najužoj vezi s ritualnim obredima sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi nalazi se i mjesto (prostor) na kojem se vršio sam čin spaljivanja pokojnika. Arheološkim istraživanjima na otkopanom prostoru od 1148 m² moglo se samo na jednom mjestu utvrditi gdje se vršio ritual spaljivanja pokojnika (Plan IV – *ustrinum*)³⁴. Isto tako, nije se moglo utvrditi pojačano spaljivanje pokojnika na licu mjesta, nego spomenuti prostor – *ustrinum* – koji se nalazio otprilike u centru nekropole, izgleda predstavlja zajedničko mjesto za period ilirske samostalnosti i za doba rimske okupacije.

Međutim, postavlja se pitanje kako objasniti pojavu inhumiranog groba žene (Plan VII, Tab. 12, 1.2.3) na nekropoli u Brezi, kad na nekropoli u vremenu ilirske samostalnosti ili rimske vlasti prevladava samo obred spa-

²⁷ Čović 1963, 55; Čović, 1957., Tab. 14, 3. 4. 5.

²⁸ Čović 1975, Tab. 14, 1; Čović, 1963, 55; Paškvalin 1975, 59, Tab. 30, 2. Može se pretpostaviti prema arheološkoj situaciji više kao kasnohelenistički i ranorimski utjecaj;

²⁹ Čović 1963, 55.

³⁰ Čović 1963, 55.

³¹ Čović 1963, 41-62; Marić 1968, 55.

³² Marić 1968, 55.

³³ Čović 1963, 55.

³⁴ Vidi napomenu 28.

ljivanja. Izgleda da će na ovo pitanje biti teško dati odgovor. Ipak, s obzirom na konstataciju da između tumula na glasinačkom području i nekropole u Brezi postoji izvjesna sličnost u načinu sahranjivanja, koja se u nekropoli u Brezi zadržala u korist incineracije, pojava inhumiranog groba na nekropoli u Brezi može se vjerojatno objasniti ostatkom tradicije iz mlade faze (IV – III st. pr. n. e.), kada u tumulima Glasinca prevladava ritus inhumacije³⁵.

U vezi sa spaljivanjem pokojnika i načinom sahranjivanja potrebno je spomenuti da je u periodu ilirske samostalnosti spaljivanje bilo parcijalno, tj. nije se išlo do kraja, što je vjerojatno bilo zbog nepoznavanja same tehnike koju je, s druge strane, dobro poznavala epoha Rima³⁶.

Pogrebni obred spaljivanja na nekropoli u Brezi nastavlja se i u periodu rimske okupacije i na ovoj nekropoli razlikuje se od načina spaljivanja i sahranjivanja iz perioda ilirske samostalnosti. Tako, u periodu rimske vlasti, kako je već utvrđeno, prevladava intenzivno spaljivanje mrtvih, a njihovi incinerirani ostaci deponiraju se u grobne jame koje nalazimo u sredini unutar manjih i većih grobnih konstrukcija (Plan VI, Tab. 5, 3. 4; Tab.6, 1-4; Tab. 7, 1. 2).

Primjećuje se da su u nekim jamama bila i po dva ukopa (Sl. 19, 20). Naime, ova situacija mogla se utvrditi prilikom čišćenja grobnih jama, na čijem su dnu konstatirani ostaci nagorjelih sitnih kostiju, ulomaka keramike, crne, veoma masne zemlje pomiješane s kamenčićima, a iznad ovog nalazila se veća kamena ploča s više manjih kamena koji, u stvari, pokrivaju stariji ukop (Tab. 6, 1. 2). U gornjem dijelu nalazio se mlađi ukop, odnosno deponirani spaljeni ostaci pokojnika, koji su se također pokrivali na sličan način (Tab. 5, 4). Deponirani ostaci spaljenih pokojnika u ovim grobnim jamama bez konkretnijih potvrda u nalazima, ne bi se mogli pouzdanije kronološki opredijeliti, jer bi pogrebni obred spaljivanja i sahranjivanja mogao biti istovremen ili mlađi, pošto se radilo o grobnim parcelama koje su pripadale pojedinim porodicama³⁷.

Način sahranjivanja spaljenih pokojnika u grobne jame unutar grobnih konstrukcija koje očituju grobnu parcelu, zajedno s arheološkim nalazima, odnosno priložima koji se nalaze unutar ovih jama i konstrukcija, pokazuju da ovaj način sahranjivanja spaljenih pokojnika pripada isključivo periodu rimske dominacije³⁸.

Recipijent spaljenih ostataka pokojnika na nekropoli u Brezi javlja se isključivo kao grobna jama, što nije slučaj u nekropolama Japoda u dolini Une, gdje se koristi kamena urna cilindričnog ili kvadratičnog oblika³⁹, koja također ima, gledajući joj profil, oblik jednog većeg suda sa širokim grlom, plićim ili dubljim stranama čije dno poprima oblu izbočinu (Tab. 7, 1. 2).

Pošto nekropola pripada periodu rimske dominacije i pogrebnom ritusu spaljivanja, čini se da ovdje treba spomenuti rezultate istraživanja kre-

³⁵ Čović 1963, 55.

³⁶ Srejšević 1965, 22.

³⁷ Baum / Srejšević 1959, 41; Isti, 1960, 40-41.

³⁸ Baum / Srejšević 1959, 40.

³⁹ Marić 1968, 48-51.

macije do kojih je, baveći se tim pitanjem, došao C. Wells. Kao prvo, on je zaključio da za potpuno spaljivanje pokojnika treba razviti temperaturu do 900°C. S obzirom na arheološku situaciju u grobnim jamama u kojima nalazimo veoma sitne ostatke ljudskih kostiju, gotovo samo tragove s veoma intenzivnom crnom i masnom zemljom, dobiva se utisak da se na nekropoli u Brezi postizala vrlo visoka temperatura prilikom spaljivanja pokojnika na tzv. *ustrinuma*, koja se sigurno nije postizala u pogrebnim obredima spaljivanja u periodu ilirske samostalnosti, jer se na tom dijelu nekropole nalaze veći i manji fragmenti kostiju za koje možemo reći da su samo parcijalno spaljeni. Za interpretaciju etažnih grobova C. Wells je došao do zaključka da se pri spaljivanju pokojnik stavljao ispod lomače, a ne na lomaču, te je u tom slučaju grobna jama morala biti veličine pokojnika⁴⁰, pa bi etaž obilježavao prostor na kojem je bila podignuta sama lomača. Na nekropoli u Brezi nije se mogao u tom smislu utvrditi ni jedan grob. Ako je bilo etažnih grobova na našoj nekropoli, onda se sve to moralo odvijati na već poznatom prostoru ove nekropole (Plan IV, Tab. 6, 1-4), da bi se onda deponirali u grobne jame unutar grobnih parcela.

Nad ove grobne jame, odnosno unutar grobnih parcela, bio bi postavljen nadgrobni spomenik kategorije cipusa⁴¹, stele⁴² ili titula⁴³. Tako bi, otprilike, pretpostavili kako je izgledao način spaljivanja i sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi iz doba rimske vlasti. Na posebnom mjestu ćemo spomenuti pitanje grobnih parcela koje se, u arheološkom pogledu, otkrivaju po prvi put na nekropoli u Brezi.

Na području Bosne i Hercegovine nema mnogo otkrivenih i istraženih nekropola iz perioda rimske okupacije koje bi više svjetla bacile na ovaj dio nekropole iz perioda rimske vlasti. Nekropole na području Japoda u dolini Une, koje kronološki pripadaju periodu rimske vlasti, pokazuju da u načinu sahranjivanja nemaju velikih sličnosti s načinom sahranjivanja na nekropoli u Brezi iz vremena rimske okupacije. U tim nekropolama spaljeni ostaci pohranjuju se u zemljane i kamene urne, dok se u antičkoj Brezi spaljeni ostaci sahranjuju u zemljane jame (grobne jame) koje se ograđuju grobnim parcelama (Plan III, IV).

Četiri spaljena groba s priložima iskopana su na Stupu kod Ilidže⁴⁴. Ovaj način ne odgovara načinu sahranjivanja na nekropoli u Brezi. Isto tako, rezultati istraživanja nekropola spaljenih pokojnika u Sasama ne pokazuju odgovarajuće analogije u načinu sahranjivanja. Naime, tipovi grobnih jama nemaju slične oblike koje imaju grobne jame u nekropoli u Brezi. Na nekropolama u Domaviji (Sasama) grobne jame imaju elipsoidnu formu, dok grob-

⁴⁰ Baum / Srejović 1960, 22 ; Baum / Srejović 1959, 38-40.

⁴¹ Dokaz vidimo u cipusu iz Breze (vidi napomenu 3).

⁴² Drugu potvrdu vidimo u kamenom postolju stele sa Kamenjače. Vidi napomenu 6.

⁴³ Titul s Vine treba upravo locirati upravo na nekropolu Kamenjaču. Vidi napomenu 4, odnosno kod Bojanovskog 1974, 184, Sl. 17.

⁴⁴ Čremošnik 1930, 221 i dalje.

ne jame na nekropoli u Brezi posjeduju čistu formu suda i unutar su grobnih parcela, koje ne vidimo u nekropolama Sasa¹⁵.

D. Srejović grobne jame na nekropolama u Sasama svrstava u tri tipa koji, može se reći, ne konfrontiraju ni u čemu grobnim jamama u nekropoli u Brezi. Posebno, one se međusobno razilaze i u pogledu grobnih priloga koji su na nekropolama u Sasama dominantni, naročito keramičke posude, lucerne i stakleni lakrimariji¹⁶, dok su u nekropoli u Brezi oni najmanje uočeni, pošto su vjerojatno služili za pogrebni obred libacije.

Ako nekropole u Sasama konfrontiraju većem broju istraženih nekropola s ritusom incineracije u urbanim nekropolama u Panoniji, onda naša nekropola koja ne pokazuje analognu konfrontaciju s nekropolama u Sasama, ne može tražiti analogija ni u krajevima Panonije¹⁷. Prema tome, s obzirom na grobne parcele i na veoma star način sahranjivanja spaljenih pokojnika u krajevima Italije u zemljane jame, za ritus incineracije i način sahranjivanja u nekropoli u Brezi čini se da u prvom redu treba naglasiti italski uticaj¹⁸, koji se kulturno – povijesno vezao za autohtonu ilirsku tradiciju antičkog plemena u ovom kraju.

B) Analiza kulturno – historijskih grobnih nalaza i priloga

a) *Grobni nalazi*

Među zapaženije nalaze sa nekropole iz Breze spadaju fibule. One idu u red kategorije nalaza, a ostali nađeni predmeti u kategoriju priloga. Najveći broj fibula na jednom mjestu nađen je u inhumiranom grobu žene (Tab. 12, 1-3), pa bi one, uz nađene perle i prsten, predstavljale nakit žene.

Među nađenim fibulama iz inhumiranog groba uočavamo tri tipa fibula, od kojih je jedan brojniji (Tab. 13, 1-6), a karakterizira ga noga savijena unatrag, koja seže do samog luka fibule na čijem kraju se nalazi dekoracija analogna dugmetu koje je vertikalno ukrašeno urezima. U sredini se nalazi manje udubljenje koje je služilo za ukras od staklene paste.

Drugi tip srednjolatenske fibule, nađen također u grobu inhumirane žene, a nije brojnije zastupljen, predstavljaju dvije fibule koje isto tako karakterizira unazad savijena noga. Ona ide sve do luka fibule, praveći na kraju ukras u obliku jedne nešto veće i manje kuglice, koje ne dodiruju luk fibule (Tab. 13, 7-10).

Ovaj tip bronzane fibule pripada starijem, odnosno ranolatenskom tipu fibula.¹⁹ On je poznat iz nalazišta Donje Doline²⁰, u tumulima Glasinca²¹ i iz

¹⁵ Baum / Srejović 1960, 25-40; Baum / Srejović 1959, 38-40.

¹⁶ Baum / Srejović 1960, 49.

¹⁷ Baum / Srejović 1960, 38-51; Baum / Srejović 1959, 38-40.

¹⁸ Baum / Srejović 1960, 40. Kuzmanović / Srejović / Velimirović 1967, 258.

¹⁹ Bižić 1951, 291, Tab. 2, 26.

²⁰ Marić 1964, Tab. 17, 6-13.

²¹ Benac / Čović 1957, Tab. 1, 1-6.

nekih drugih nalazišta u Bosni iz istog perioda⁵². Prema A. Bencu i B. Čoviću, ovaj tip bronzane fibule kronološki pripada fazi Vb Glasinca, što odgovara vremenskom razdoblju od 350. do 250. god. pr. n. e.⁵³ U Donjoj Dolini, prema Z. Mariću, ovaj tip fibule pripada fazi IIIa Donje Doline, ili vremenskom razdoblju od 360. do 250. god. pr. n. e.⁵⁴, što bi išlo gotovo paralelno s nalazima ovog tipa fibula u tumulima Glasinca⁵⁵.

Medutim, tip bronzanih fibula koji je brojniji (Tab. 13, 1-6), pripada tipu fibula kasnolatske sheme.⁵⁶ Ovaj tip fibula također je poznat u japodskim nekropolama u dolini Une⁵⁷. Nalazimo ga u Vručici kod Tešnja⁵⁸ i u Donjoj Dolini⁵⁹. Prema Z. Mariću ovaj tip bronzanih fibula s nožicom savinutom unazad, te s ukrasnom staklenom pastom, u japodskim nekropolama u dolini Une pripada fazi Va i Vb, što vremenski odgovara periodu od 110. do 35. god. pr. n. e., odnosno fazi Vb od 35. god. pr. n. e. do 10/20. god. n. e.⁶⁰

Ova dva tipa bronzanih fibula, od kojih prvi pripada starijem ranolatskom tipu fibula, a drugi srednjelatskoj shemi fibula prema Z. Mariću, što prihvata i J. Todorović, spadaju među keltske elemente u Bosni⁶¹. Tip ranolatske fibule s unazad savijenom nogom i s kuglicom na kraju, čini se da je posebno zapažen u Panoniji⁶², pa bi najvjerojatnije upućivao na keltski uticaj u krajevima Bosne, odnosno na nekropoli u Brezi.

Treći tip fibule koji pripada inhumiranom grobu žene (Tab. 13, 10), spadao bi, barem za sada, među rijedak tip fibula latske sheme. Čini se ipak da, među malobrojnim analogijama, najbliže konfrontacije vidimo u nalazu fibule iz Debelog brda, na čijem luku kod spirale vidimo isti ukrasni element kao i na ovoj bronzoj fibuli iz Breze. Fibuli iz nekropole iz Breze isto tako u nekim dekorativnim elementima, kao savinutoj nozi i prstenu pričvršćenom za luk, imamo nešto bližu analogiju u fibuli iz Ada Huja (Beograd)⁶³ ili u fibuli sa Karaburme (Beograd)⁶⁴. Prema iznesenom, najbliže konfrontacije fibuli kasnolatske sheme iz nekropole u Brezi nalazimo ipak u

⁵² Bižić 1951, 291.

⁵³ Benac / Čović 1957, Tabla Osnovni tipovi mladih faza Glasinca, Faza Vb 350-250. god. pr. n. e.

⁵⁴ Marić 1964, Tab. 17, 11. 12. 13. Faza IIIa 360-250. god. pr. Kr. Odnosno Faza IIIb 250-125. st. pr. Kr.

⁵⁵ Benac / Čović 1957, Tab. 50, 1-5. Prema tabli osnovni tipovi mladih faza Glasinca Faza Vb (350-250. pr. Kr.)

⁵⁶ Bižić 1951, 292 ovaj tip fibula svrstava u srednjelatski tip fibula, dok Marić 1968, u fazu Vb od 110-35. pr. Kr. Tab. 5, 6; 6, 2 itd.

⁵⁷ Marić 1968., Tab. 14, 12.

⁵⁸ Bižić 1951, 291-292.

⁵⁹ Marić 1963, Tab. 1, 21. 26.

⁶⁰ Marić 1963, 45-49 ili Marić 1964, 49.

⁶¹ Todorović 1968, 83-91.

⁶² Todorović 1968, 50-51. Posebno je zapaženo nalazište Donji Grad (Osijek), Tab. 12, 1. 2. 8; 16, 1. 2. 12.

⁶³ Todorović 1968, 53-54. Nema adekvatne analogije, ali u nekim elementima ima analognosti. Vidi Tab. 34, 1; 40, 4.

⁶⁴ Todorović 1968, Tab. 40, 4.

nalazištima s područja Beograda u kojima se prepoznaju uticaji Kelta. Stoga, u ovom rijetkom tipu iz nekropole u Brezi trebalo bi gledati u II stoljeću pr. n. e. keltski uticaj⁶⁵.

Inhumiranom grobu žene pripadaju i četiri bronzane narukvice (Tab. 14, 1-4). Krajevi ovih narukvica završavaju malim zadebljanjem, u stilu stilizirane zmijske glave, a same narukvice su ornamentirane kosim i paralelno uspravnim (Tab. 14, 1. 3) i uspravnim linijama (Tab. 14, 2. 4). Iz kasnolaten-skih nalazišta poznajemo razne tipove narukvica s razvijenim ornamentima u tehnici graviranja, izgleda da se predstavlja kao poznatiji tip narukvica ili njihovih varijanti⁶⁶. Ovaj se tip narukvica najvjerojatnije uklapa u kronolo-giju lučnih kasnolaten-skih fibula sa savijenom nogom, na čijem se kraju na-lazi ukrasna staklena pasta, a kronološki se svrstava u vremenski dijapazon od 110. do 35. god. pr. n. e.⁶⁷. Tako se narukvice iz inhumiranog groba žene ne nalaze u grobu kao tradicionalni nakit porodice, kao spomenute srednjo-laten-ske fibule, već su, najvjerojatnije, istovremene s navedenim fibulama kasnolaten-ske sheme.

Inhumiranom grobu žene pripada i ulomak prstena (Tab. 14, 5). Za ovaj tip ukrasa ne susrećemo konfrontacija. On je vjerojatno imao i neki ukras. Vjerojatno se kronološki uklapa s ostalim nakitom, posebno s fibulama ka-snolaten-ske sheme.

Izvan inhumiranog groba, na prostoru nekropole u Brezi, nađeno je još tipova fibula koji, prema mjestu nalaza na nekropoli, označavaju lokaciju groba zajedno s ostalim arheološkim okolnostima nalaza, kao što je grobna konstrukcija s ostacima nagorjelih kostiju i veoma malih fragmenata grube keramike⁶⁸.

U kvadratu XXXII nađena je bronzana fibula koja pripada starijem dobu ranolaten-ske epohe, s karakteristično savijenom nogom unazad, na či-jem kraju je ukras veće i manje kuglice koje se ne dodiruju, odnosno ne vežu prstenom za luk fibule (Tab. 15, 1). Za ovaj tip fibule već je konstatirano da je poznat u tumulima Glasinca⁶⁹, u japodskim nekropolama u dolini Une⁷⁰ i u Donjoj Dolini⁷¹. Također je konstatirano da je ovaj tip fibule ranolaten-ske sheme dobro poznat u oblastima Panonije. Naročito je zapažen u nalazištima Osijeka⁷². U nalazištima u Bosni ovaj tip fibula datira se u period između

⁶⁵Todorović 1968, 129.

⁶⁶Todorović 1968. Nešto slično imamo među nalazima iz D. Doline, Sl. 20, br. 12, ili Sl. 22, br. 17, također iz D. Doline.

⁶⁷Marić 1963. S obzirom na činjenicu da su narukvice nađene zajedno s fibulom koja ima savijenu nogu unazad na nozi s ukrasom za staklenu pastu, vjerojatno su istovremene s ovim tipom fibula, 45-49.

⁶⁸Vidi Planove II-VIII, Sl. 2, 27, 28.

⁶⁹Benac / Čović 1957, 58, Tab. 50, 1-5.

⁷⁰Marić 1968, Tab. 9, 5; 8, 27.

⁷¹Marić 1964, 46,49, Tab. 17, 7. 11. 13; 18, 8. 9. 10.

⁷²Todorović 1968, vidi napomenu 73.

350. do 250. god. pr. n. e.⁷³. Kod J. Todorovića ovaj tip fibule ranolatenske sheme predstavlja se kao varijanta B i spada u fibule prelaznih oblika. Naime, one se javljaju u prelazu iz IV u III st. pr. n. e., te se nalaze u upotrebi kroz prvu polovicu III st. pr. n. e.⁷⁴, pa bi se fibula iz nekropole u Brezi kronološki uklopila s analognim fibulama iz navedenih nalazišta.

Prema većem broju nalaza ovih fibula na lokalitetima u krajevima Panonije⁷⁵ može se pretpostaviti da je u oblastima južno od Save, pa prema tome i u nekropoli u Brezi, postojao panonski uticaj koji se pripisuje jakom uplivu Kelta.

Izgleda da među starije tipove fibula iz nekropole u Brezi spada tip fibule (Tab. 15, 2) na čijem luku nalazimo ukras u formi osmica koje su izrađene od bronzane žice i već je poznat u nekropoli u Brezi⁷⁶. Jedno nalazište ovog tipa fibula je Gorica⁷⁷ u Hercegovini, a drugo, Debelo brdo u Bosni (Sarajevo)⁷⁸.

Prema Z. Mariću, ova tehnika ukrašavanja kod fibula poznata je u japodskim nekropolama u dolini Une i javlja se u IV fazi, što bi kronološki odgovaralo periodu 250. – 110. god. pr. n. e.⁷⁹ R. Bižić ovaj tip fibula kronološki klasificira u srednjolatenski period. Prema većem broju nalaza fibule ovog tipa izrađivala je radionica na Debelom brdu (Sarajevo)⁸⁰.

Srednjolatenska fibula s filigranskim ukrasom u obliku osmica poznata je u Panoniji u nalazištu Osijek⁸¹. Našoj fibuli najbližu analogiju, pored ovih iz Debelog brda, nalazimo u nalazištu Osijek. Ovaj tip fibula J. Todorović svrstava među fibule ukrašene filigranom. Danas je poznat veoma mali broj ovih fibula. Pojavile su se na prelazu iz II u I stoljeće pr. n. e.⁸² Prema klasifikaciji J. Todorovića naš tip odgovara varijanti A⁸³. Možda je u nekropoli u Brezi nešto stariji s obzirom na blizinu nalazišta Debelog brda gdje su je, vjerojatno, i izradili domaći majstori, što potvrđuje i epigrafski nalaz na dnu keramičke posude s Debelog brda.

Bronzana fibula (Tab. 15, 3-5) predstavlja izgleda prelazni oblik fibule od ranolatenskih ka srednjolatenskim fibulama. Naime, to je tip fibule koji ima nogu savinutu unazad, spojenu lukom s jednim malim prstenom, odnosno alkicom⁸⁴. Kod našeg tipa fibule je noga malo iznad spirale spojena s lu-

⁷³ Benac / Čović 1957, 58-59 (350-250. god. pr. Kr.); Marić 1964, 23, 43 (250-110. god. pr. Kr.).

⁷⁴ Todorović 1968, 51-52.

⁷⁵ Marić 1963, 67 (Keltski elementi), Tab.1, 15, 20; Todorović 1968, 83-91.

⁷⁶ Paškvalin 1975, 60, Sl. 10.

⁷⁷ Bižić 1951, 293, Sl. 35.

⁷⁸ Bižić 1951, 293.

⁷⁹ Marić 1968, 23, Tab.4, 15; 8,18. Analogne po ornamentu osmica.

⁸⁰ Bižić 1951, 293.

⁸¹ Todorović 1968, Tab. 17, 6.

⁸² Todorović 1968, 53 (fibule ukrašene filigranom).

⁸³ Todorović 1968, 53, naš tip je vjerojatno stariji u odnosu na blizinu Debelog brda.

⁸⁴ Bižić 1951, 292, Tab. 3, 32; Marić 1968, Tab. 13, 9; 11, 24, 28, 10, 3, 7, 9, 33; Marić 1964, Tab. 20, 7,8.

kom u vidu plastičnog prstena i predstavljala bi mladi tip fibule i svrstavala bi se u srednjolatski period. Ovaj tip fibule prisutan je u nalazištu Donja Dolina⁸⁵. Susreće se također i u japodskim nekropolama u dolini Une⁸⁶. Z. Marić ovaj tip fibule srednjolatske sheme stavlja u kronološku fazu Va i Vb. To znači da bi se kronološkom konfrontacijom ova fibula u nekropoli u Brezi datirala od 110. do 35. god. pr. n. e., ili u fazu Va, odnosno fazu Vb, gledajući je sa stanovišta duge upotrebe. Prema istom autoru, ovaj tip fibule koji se javlja u Donjoj Dolini⁸⁷, svrstava u fazu IIIc, a to bi odgovaralo vremenskom razdoblju od 125. god. pr. n. e. do početka I stoljeća n. e.⁸⁸. Najvjerojatnije je da i ovaj tip fibula ima karakteristike panonskog uticaja na krajeve južno od Save. U vezi s tim nalazimo ga i u nekropoli u Brezi⁸⁹.

Fragmentarna bronzana fibula srednjolatske sheme (Tab. 15, 4) pripada fibulama koje imaju unazad savijenu nožicu koja se veže za luk fibule s plastičnim prstenom. Ulomak bronzane fibule služio je vjerojatno praktičnoj i dekorativnoj svrsi na odjeći pokojnika kroz II do I st. pr. n. e.⁹⁰

Među bronzanim fibulama iz nekropole u Brezi nađen je tip bronzane fibule koju pravi karakterističnom četvrtasta noga (Tab. 15, 6), te isti ili sličan tip koji se od ove fibule razlikuje po rupici na četvrtastoj nozi (Tab. 15, 7). Ove bronzane fibule pripadaju, izgleda, veoma kasnom latenu, pa se kronološki svrstavaju u doba I st. pr. n. e.⁹¹ Ovaj tip fibula javlja se u Sanskom Mostu, Debelom brdu, Jezerinama, Ribiću i Gorici⁹².

Na nekropoli u Brezi nađena je i jedna bronzana fibula većih dimenzija (Tab. 16, 1) koja je također karakteristična po unazad okrenutoj nozi, koja dužinom pokriva gotovo čitav luk fibule. Izgleda da se njezin luk morao vezati s prstenom kao i kod drugih fibula s unazad savijenom nogom⁹³. Stoga, sudeći po opisu, ova fibula spada među fibule srednjolatske sheme, pa bi se kronološki datirala od II do kraja I st. stare ere⁹⁴.

Iz nekropole u Brezi imamo veoma fino izrađenu bronzanu fibulu kopljastog tipa (Tab. 16, 2). Posebno je fino izrađen usadnik s listom koplja, što otkriva posve realističko prikazivanje koplja. Ovaj tip fibule, prema nalazima iz Ustikoline⁹⁵, Vira (Posušje)⁹⁶, Gorice (Posušje)⁹⁷, Putovića⁹⁸ i Breze (Tab. 16, 2), veoma je zanimljiv. Naime, prema R. Bižić, kopljasti tip fibule

⁸⁵ Vidi napomenu 84.

⁸⁶ Vidi napomenu 84.

⁸⁷ Marić 1964, faza III C 125. god. pr. Kr.

⁸⁸ Marić 1968, 49-51, te 28-35, vidi napomenu 84.

⁸⁹ Todorović 1968, Tab.10, 4. 8. 9; 11, 7; 34, 4; 53, 23. 21; 54, 1. 15, 17; 55, 7. 9. 10.

⁹⁰ Todorović 1968, 52.

⁹¹ Todorović 1968, 54 (fibule sa četvrtastom nogom).

⁹² Bižić 1951, 294, Tab. 3, 41.

⁹³ Vidi napomenu 89.

⁹⁴ Vidi napomenu 90.

⁹⁵ Paškvalin 1962, 147, Sl. 1.

⁹⁶ Marić 1962, 67, Tab. 2, Sl. 6.

⁹⁷ Marić 1962, 67.

⁹⁸ Paškvalin 1980, 70-71, Sl. 22.

nastaje iz fibule srednjolatenske sheme, čiji luk ide gotovo paralelno s iglom fibule, a unazad savijena noga rastanjena je u pločicu koja se različito ukrašava⁹⁹. Na taj način dolazimo i do realizacije ideje fibule kopljastog tipa¹⁰⁰. Ovako postavljena teza o nastanku fibule kopljastog tipa uključuje istovremeno pitanje radionica u krajevima Bosne, a njihova veoma fina izrada (Tab. 16, 2)¹⁰¹ i vjerojatnost importa, i to iz jugoistočnih ilirskih krajeva koji su se nalazili duže i bili bliži helenističkom uticaju¹⁰². S tog gledišta ovaj tip fibula aktuelizira Debelo brdo kao nalazište tih radionica, a posebno što pripada centralnom području Bosne na kojem su u zadnje vrijeme nađene dvije fibule kopljastog tipa¹⁰³.

Na osnovu arheoloških situacija pod kojima su nađene fibule kopljastog tipa (u Putovićima, Ustikolini i Brezi) čini se da ovaj tip fibula iz Breze kronološki pripada I st. pr. n. e., a isto tako mogao je pripadati prelazu iz I st. pr. n. e. na I st. n. e.¹⁰⁴.

Prema iznesenom, čini se da u krajevima centralne Bosne kopljasti tip bronzanih fibula traži nove interpretacije, što znači i nova izučavanja.

Među dosta zanimljive kulturno – historijske grobne nalaze s nekropole iz Breze ulazi i kopča laminskog tipa (Tab. 16, 3)¹⁰⁵. Prema arheološkim okolnostima pod kojima je nađena kopča laminskog tipa, čini se da kronološki pripada prelazu iz stare u novu eru, jer je nađena na dijelu nekropole koji izgleda graniči s grobovima iz perioda rimske okupacije (Plan VI, kvadrat L). Na takvu konstataciju upućuje također arheološki materijal koji pripada kasnom latenu i periodu ranorimskog Carstva (fibule) iz spaljenih grobova u Lamincima¹⁰⁶.

Ovakav tip kopče otkriven je u keltskoj nekropoli na Karaburmi¹⁰⁷. Također je nađen u kasnolatenskim keltskim grobovima iz Sotina¹⁰⁸. Još je poznata s Gomolave¹⁰⁹ i Apatina¹¹⁰.

S obzirom na porijeklo kopče laminskog tipa, treba iznijeti zanimljivo mišljenje N. Majnarić-Pandžić koja bez obzira na nakit i dijelove nošnje iz groba I iz Sotina, što se uklapa u keltski kasnolatenski stil, kopču tipa Laminci, kaže ona, ne bi, mogli sa sigurnošću uvrstiti u iste stilske okvire, iako je pripadao i keltskoj nošnji nije bio samo ograničen na keltsku sredinu. Stoga N. Majnarić-Pandžić, gledajući na izradu i tehniku ukrašavanja, smatra

⁹⁹ Bižić 1951, 293, Tab.3, 36. 37. 38.

¹⁰⁰ Bižić 1951, 293.

¹⁰¹ Bižić 1951, 293; Fiala, 1894, 124.

¹⁰² Paškvalin 1980, 81-82.

¹⁰³ Vidi napomenu 98.

¹⁰⁴ Todorović 1968, 49; Paškvalin 1980, 82.

¹⁰⁵ Truhelka 1901, 20, Sl. 8-10; Majnarić-Pandžić 1973, 64-65, Tab. 1, 9.

¹⁰⁶ Vidi napomene 104, 105.

¹⁰⁷ Todorović 1968, 62, bilješka 308; 56, Sl. 4.

¹⁰⁸ Vidi napomenu 105.

¹⁰⁹ Vidi napomenu 105.

¹¹⁰ Vidi napomenu 105.

da bi se mogla povezati s autohtonim etničkim elementima sjeverne Bosne i južne Panonije¹¹¹. To isto drži i J. Todorović¹¹².

Međutim, s obzirom na njezino mjesto nalaza u nekropoli u Brezi, te u smislu analogija s kopčama laminskog tipa u drugim nalazištima koja pretežno pripadaju sjevernim krajevima, odnosno Panoniji, ovaj nalaz u nekropoli u Brezi može se smatrati samo panonskim uticajem, bez obzira na sredi- nu njezina nastanka¹¹³.

b) Grobni prilozi

Grobovima spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi pripadaju i grobni prilozi. Među zapaženije priloge koji se polažu na ili uz grobne konstrukcije, koje predstavljaju grobove spaljenih pokojnika, susrećemo oružje, ulomke bronzanih kaciga, fragmente helenističke keramike i veoma brojne manje ulomke grube keramike, koja se na nekropoli pokazuje kao posude koje je vjerojatno služilo u sepulkralne rituale kulta mrtvih¹¹⁴.

Među značajnije grobne priloge nađene na nekropoli u Brezi spadaju fragmenti bronzanih kaciga (Sl. 63 a, b, c, d). S obzirom na nalaze oružja, ne iznenađuju nas fragmenti bronzanih kaciga na nekropoli u Brezi, jer uz oružje i one dolaze kao sastavni dio ratničke opreme. Prema sačuvanoj ornamentici na rubovima ovih fragmenata – paragnatida – uočavamo da ovi ulomci kaciga u stvari predstavljaju tri vrste kaciga (Tab. 17, 1-3). Jedan od njih (Tab. 17, 2) na rubu ima ornament koji se sastoji od sitnih plastičnih zakovica unutar paralelnih, međusobno jednako udaljenih linija koje prate rubove ovih dijelova kacige. Drugi fragment ima sličan ornament, koji se razlikuje od prethodnog u pogledu načina izrade (Tab. 17, 4), dok treći ulomak kacige ima rubove koji su ukrašeni samo jednako udaljenim dvjema međusobno paralelnim linijama koje teku rubom tog dijela kacige (Tab. 17, 1).

Na osnovu ornamenta koji ukrašava kacigu na rubovima ulomaka paragnatida u formi sitnih plastičnih zakovica unutar dvije rubom urezane paralelne linije, čini se da analognu ili istu kacigu nalazimo u kacigama iz Plane (Bileća)¹¹⁵, Ošanića¹¹⁶, Gorice (Posušja)¹¹⁷ i Donje Doline¹¹⁸. Ove kacige pripadaju grčko – ilirskom tipu kaciga¹¹⁹. Na ovom tipu kaciga nalazimo i malu, izgleda karakterističnu, rupu u kutu paragnatide, što, u neku ruku, naš fragment u pogledu analogije približava spomenutom tipu kaciga. Ostalim ornamentima na ulomcima kaciga koji upućuju na druge vrste kaciga,

¹¹¹ Majnarić-Pandžić 1973, 65; Todorović, 1968, 63.

¹¹² Todorović 1968, 62.

¹¹³ Vidi napomene 111 i 112.

¹¹⁴ Vidi napomenu 33.

¹¹⁵ Truhelka 1901, 1-6, Sl. 1, 2, 3, 4.

¹¹⁶ Marić 1977, 48, Tab. 26, a. b.

¹¹⁷ Truhelka 1914, 123, Sl. 116.

¹¹⁸ Truhelka 1914, 97, Sl. 75.

¹¹⁹ Marić 1964, 37. Vidi napomenu 115.

na osnovu raspoložive literature, za sada nije bilo moguće naći odgovarajuće analogije.

Ornament i rupica na rubu paragnatide, u smislu datiranja ove kacige, izgleda pokazuju zanimljivu kronologiju. Naime, slična bronzana kaciga, s analognim ornamentom i rupicom, javlja se u Donjoj Dolini. Ovu kacigu Z. Marić kronološki svrstava u fazu II B, što konfrontira vremenskom razdoblju od 600. do 500. g. pr. n. e.¹²⁰ Međutim, kacigu iz Ošanića koja je po ornamentu na rubovima slična našim kacigama (Tab. 17, 2. 3), isti autor datira u III st. pr. n. e.¹²¹, dok isti tip kacige iz Kačnja kronološki svrstava u drugu polovicu IV st. pr. n. e.¹²² Dakle, izgleda da su kronološki bliske, što nije slučaj s kacigom iz Donje Doline.

Ako se u nekropoli u Brezi susrećemo s arheološkim materijalom helenističkog porijekla i to u teriomorfnoj srebrenoj naušnici,¹²³ kojoj analogne oblike nalazimo u naušnicama iz Gorice (Posušje) i Budve¹²⁴, te u fragmentima helenističke keramike (Tab. 17, 5-8) iz III st. pr. n. e., onda ni ulomci kaciga iz nekropole u Brezi ne bi mogli ići tako visoko kao kaciga sličnog ili istog tipa iz Donje Doline, koju Z. Marić kulturno opredjeljuje za Grčku i datira između 600. – 500. godine pr. n. e.¹²⁵. To znači da bi opća arheološka situacija na prostoru nekropole u Brezi fragmente kacige datirala prije u III nego u period od VI do V st. pr. n. e., te bi vremenski konfrontirali s kacigom iz Ošanića¹²⁶ i Kačnja¹²⁷.

Na nekropoli u Brezi među najbrojnije grobne priloge spadaju željezna koplja (Tab. 18, 1-3). Ovo oružje spada u najosnovnije naoružanje ratnika toga doba, dok mačevi – mahaire (Tab. 10, 2. 3) i sablje ne pripadaju svim ratnicima jednako, nego vjerojatno, kao i kacige, vojnim starješinama plemena (gens, etnos). O tome, čini se, najuvjerljivije govori brojčani odnos nađenog oružja na nekropoli u Brezi, među kojim, kako je rečeno, dominira koplje.

Način sahranjivanja spaljenih pokojnika na nekropoli u Brezi može se kronološki i kulturno povezati s načinom sahranjivanja spaljenih pokojnika u prvoj polovici IV st. pr. n. e. u tumulima na Glasincu¹²⁸, u čemu arheološku analognu potvrdu vidimo u nalazu bronzanog tipa fibule s nogom savinutom unazad i s malim kuglicama na kraju, koja seže do luka fibule (Tab. 15, 1), a u tumulima Glasinca kronološki pripada fazi Vb (350.- 250. g. pr. n. e.)¹²⁹. To znači da se na nekropoli u Brezi nastavlja s ritualom incineracije, upravo tamo gdje se prestalo u tumulima Glasinca sve do rimske okupacije, kad kod

¹²⁰ Marić 1964, 36-37.

¹²¹ Marić 1977, 48, Tab. 26, 48a. 48b. Vidi napomenu 116.

¹²² Marić, 1977a, 108-110.

¹²³ Rendić-Miočević 1959, 5-47; Patsch, 1914, 125, Sl. 20; Paškvalin 1975, 60-61, Tab. 32, 7.

¹²⁴ Vidi napomenu 112.

¹²⁵ Marić 1964, 36-37.

¹²⁶ Vidi napomenu 121.

¹²⁷ Vidi napomenu 122.

¹²⁸ Čović 1963, 55.

¹²⁹ Benac / Čović, 1957, 58-60. Vidi tab. Osnovni tipovi mladih faza Glasinca, Faza Vb

autohtonog stanovništva počinje prevladavati način sahranjivanja spaljenih pokojnika u grobne jame unutar grobnih parcela. To je sigurno najstariji italjski način sahranjivanja spaljenih pokojnika¹³⁰.

U ovom periodu na nekropoli u Brezi ne dolazi izgleda do nekih bitnijih promjena, jer se na grobovima i uz njih (grobne konstrukcije) nalaze nakit i oružje, a rjeđe zemljano i bronzano posuđe. U to vrijeme brojniji su i grobovi ratnika, pa ova arheološka situacija, s obzirom na oružje koje se nešto brojnije javlja i na nekropoli u Brzi, ne bi mogla u odnosu na oružje iz tumula na Glasincu kronološki biti starija od sredine IV st. pr. n. e., odnosno od faze Vb na Glasincu¹³¹, a mlađa od kraja I st. pr. n. e. Arheološki nalazi na nekropoli u Brezi, pa s tim u vezi i oružje, analognu situaciju kulturno – historijskog kontinuiteta čini se imaju u arheološkim nalazima iz Laminaca, u kojima nalazimo brojne konfrontacije u oružju i fibulama sve do rimskog perioda¹³².

Na nekropoli u Brezi prepoznajemo i tragove helenističke materijalne kulture. To su mali fragmenti keramičkih posuda, od kojih dva ulomka najvjerojatnije pripadaju posudici tipa vretenastog lakytosa (Tab. 17, 5, 6), dok je za druga dva teško reći kojem tipu posude mogu pripadati (Tab. 17, 7, 8).

Od vretenastog tipa posude od bjelkasto žute gline imamo sačuvan obod otvora, vrata i grla posude (Tab. 17, 5), a drugi fragment od gline iste boje je samo grlo (Sl. 65) vjerojatno posude istog tipa. Dva manja ulomka helenističke keramike predstavljaju također manju keramičku posudu. Jedan ulomak (Tab. 17, 6) ima sačuvan obod otvora i vrata posude s tragovima prelaza u trbuh, ukrašen vertikalnim kanelurama, s tragovima crnog firnisa na vratu, dok bi drugi fragment (Tab. 17, 8) pripadao dijelu trbuha posude sa istim ornamentom vertikalnih kanelura kao na ulomku posude na Tab. 17, 7.

Na osnovu analogija, ulomci helenističke keramike mogu se datirati u period III st. pr. n. e., i to prema posudama lakytos vretenastog tipa iz grčkih, odnosno helenističkih grobova na Visu¹³³.

1. Rimski period

Na prostoru nekropole u Brezi (Plan I, 1979.), prema nalazima grobnih parcela (*areae sepulcrorum*)¹³⁴, grobnih nalaza i priloga, susrećemo se s periodom rimske okupacije, odnosno rimske kulture. Za razliku od predrimskog doba, na prostoru nekropole koji predstavlja doba rimske okupacije nije nađeno toliko grobnih nalaza i priloga. Ovaj prostor nekropole odvaja se od prostora nekropole iz perioda ilirske samostalnosti po načinu sahranjivanja (Plan I, 1978., 1980.). Naime, na ovom dijelu nekropole javljaju se brojniji nalazi grobnih parcela s grobnim jamama u koje se polažu spaljeni pokojnici (Plan VI, Tab. 4, 1, 3).

¹³⁰ Baum / Srejšević 1960, 40. Isti, vidi napomenu 59.

¹³¹ Vidi napomenu 129.

¹³² Vidi napomenu 105.

¹³³ Rapanić 1967, 40-42, 47, Tab. 5, 4.

¹³⁴ Vidi napomenu 17.

a) Grobni nalazi

Među zapaženije grobne nalaze sa nekropole u Brzi spadaju dvije srebrne fibule tipa "sidro" (Tab. 19, 1. 2). Fibule su vrlo fine izrade. S obje strane spiralnog dijela fibula nalazi se po jedan stožac koji je izrađen u tehnici filigrana u tri reda okomitih tankih žica koje se, u formi pojasa, odvajaju nešto debljom žicom, a na vrhu stošca nalaze se jedna veća i tri manje kuglice (Tab. 19, 1. 2).

Ovaj tip fibule neki autori izvode iz fibule tipa "delfin"¹³⁵. I. Kovrigova fibule tipa "sidro" s područja Panonije kronološki datira u kraj II i početak III st. n. e.¹³⁶ Međutim, s obzirom na arheološke okolnosti nalaza ovog tipa fibula u grobu br. 84 u antičkoj nekropoli u Duklji (Doclea), imamo zanimljivu pojavu. Naime, fibula tipa "sidro" je nađena u grobnoj jami zajedno s novcem cara Domicijana (81.-96. g. n. e.), pa bi joj datiranje trebalo korigirati¹³⁷.

Ako ovaj tip fibula nastaje u grčkim radionicama¹³⁸, onda to znači da bi u njemu trebalo gledati izvjesnu simboliku koja bi se odnosila na sigurnost plovidbe na moru, a koja se vjerojatno izgubila dok je ovaj tip fibule stigao u krajeve Podunavlja. Prema tome bi trebalo ovaj tip fibula u krajevima koji se nalaze bliže istočnoj obali Jadrana očekivati kronološki prije nego u onim krajevima koji su udaljeniji. Vjerojatno je to slučaj s fibulom tipa "sidro" koja se našla zajedno s novcem cara Domicijana na nekropoli u Duklji¹³⁹.

Tako ovaj tip fibula u nekropoli u Brezi, prema kulturno – historijskim okolnostima koje prate fibule tipa "sidro" u našim krajevima, treba datirati najranije u početak II st. n. e., i to već u doba cara Trajana. Na to, čini se, upućuju i kulturno – historijske okolnosti koje se očituju na cipusu Valensa Varrona iz Breze, na čijem natpisu imamo u onomastičkoj formuli domorodaca gentilno ime Ulpus i Aelius¹⁴⁰.

Među grobne priloge koji bi pripadali ranom dobu Principata u nekropoli u Brezi, spadala bi bronzana ručka (Tab. 19. 3). Ona je dobre izrade. Dva donja kraja izrađena su u kopljasto – streličastom obliku.

Oblik bronzane posude kojoj je pripadala ručka ostaje nepoznat. S obzirom na kronologiju, sigurno je da spada među bronzane nalaze koji datiraju krajem I i početkom II st. n. e., kao npr. bronzana ručka patere s ovmovom glavom, koja ulazi među kultne predmete¹⁴¹, odnosno ritualno posude. Ritualnom posudu pripadala je vjerojatno i posuda s ovom ručkom. Međutim, bronzana ručka je nađena pod takvim arheološkim okolnostima da se može datirati u početak I st. n. e. (Tab. 10, 2)¹⁴².

¹³⁵ Cermanović / Srejšović / Velimirović 1967, 231.

¹³⁶ Vidi napomenu 135.

¹³⁷ Vidi napomenu 135.

¹³⁸ Vidi napomenu 135.

¹³⁹ Vidi napomenu 135.

¹⁴⁰ Vidi napomene 1, 3.

¹⁴¹ Paškvalin 1962, 147.

¹⁴² Paškvalin 1962, 148; Paškvalin 1975, 61.

Iz nekropole u Brezi zanimljiv nalaz imamo u fragmentarnoj staklenoj čaši (Tab. 14, 4; kvadrat M, 1979.). Sredina trbuha čaše ukrašena je tehnikom brušenja s gustim ornamentom u formi cvijetnih latica.

Analognu staklenu čašu u istom obliku i s gustim sličnim ukrasom u formi latica, nalazimo u antičkom Ptuju (Poetovio)¹⁴³. Ova staklena čaša konfrontirajućeg oblika, izrade i ukrasa datira u kraj I i početak II st. n. e., pa bi se u taj vremenski dijapazon kronološki svrstala i naša čaša iz nekropole u Brezi¹⁴⁴.

Sa nekropole u Brezi, i to na prostoru koji se nalazi bliže mjestu (ustrinum) na kojem se obavljao obred spaljivanja pokojnika (Plan IV, Kvadrat E, D), među arheološkim nalazima koji pripadaju rimskoj kulturi nađeno je nekoliko većih ulomaka keramike, među kojima i zemljana posuda (Tab. 20, 1) i fragmentirani ulomak oboda niskog vrata sa zadebljanim prelazom u trbuh posude (Tab. 20, 2), fine fature, oker boje.

Prema dimenzijama, keramička posuda (Tab. 20, 2) mogla je služiti kao sud za deponiranje spaljenih ostataka pokojnika. Međutim, to se nije moglo utvrditi. S obzirom na arheološku situaciju nalaza ovih keramičkih predmeta, mogu se kronološki datirati u period I – II st. n. e.¹⁴⁵.

Općenito se o keramičkim nalazima na ovom dijelu nekropole može konstatirati da su veoma oskudni i da skromni ostaci fragmentiranih posuda upućuju na to da su služile u ritualne svrhe, a posebno što se tiče posuda grube fature.

b) predrimski novac

Predrimski novac sa "Kamenjače" u Brezi, kvadrant XXXIV, dubina 0,80 – 0,90m:

AV: ANT(onium) AUG(ur) VIR R(eipublicae) C(onstituendae)

RE: LEG(ionis) II(secundae)

Bitka kod Akcije, 31. g. pr. Kr.

Jedini primjerak novca s nekropole "Kamenjače" u Brezi nalazi se među arheološkim nalazima iz Konjevuć Polja (Zvornik) /Bojanovski/.

C) Arheološka potvrda grobnih parcela

Na nekropoli u Brezi, s obzirom na strukturu kamenih grobnih konstrukcija, nalazimo dvije različite kamene konstrukcije. Jedna pripada periodu ilirske samostalnosti (Plan VII, Tab. 8. 3; Tab. 11, 1) i sastoji se od većeg složenog kamenja poravnatog i nabijenog sa zemljom, te imaju isključivo funkciju "odra"¹⁴⁶, određenog prostora na koji se polažu spaljeni ostaci pokojnika. Međutim, druga kamena konstrukcija koja također ima četvrtasti oblik, a vremenski pripada periodu rimske dominacije, razlikuje se od pret-

¹⁴³ Petru 1974, 16, Tab. 2, 1.

¹⁴⁴ Vidi napomenu 143.

¹⁴⁵ Vidi napomene 137 i 140.

¹⁴⁶ Čović 1963, 55.

hodnih po strukturi, jer se sastoji od kamenja koje oivičuje jedan prostor u kojem se nalazi grobna jama ili više njih, s pohranjenim ostacima spaljenih pokojnika (Plan VI, Tab. 4, 1.3. itd.). To znači da je funkcija četvrtastog omeđenog prostora da označava površinu koja pripada grobnoj jami, odnosno grobnoj parceli (*area sepulcrorum, area maceria cincta, locus religiosus*)¹⁴⁷.

Uz ovu konstataciju može se slobodno reći da bi nalazi grobnih parcela na ovoj nekropoli, koliko je poznato, bili po prvi put arheološki potvrđeni na području Bosne i Hercegovine¹⁴⁸. Postojanje ovih grobnih parcela na širem području rimske provincije Dalmacije još je arheološki potvrđeno u antičkoj nekropoli Duklji (Doclea)¹⁴⁹. Unutar ovih kvadratičnih parcela, napravljenih u suhozidu, nalaze se, kao i na nekropoli u Brezi, grobne jame kružnog oblika koje se ukopavaju u šljunak kao recipijenti za spaljene ostatke pokojnika¹⁵⁰. Neke jame sa nekropole iz Duklje u svemu su analogne grobnim jamama sa nekropole u Brezi, po obliku, dimenzijama i sadržaju.

Ove grobne konstrukcije tipa *area maceria cincta* građene su po uzorima iz Akvileje (Aquileia)¹⁵¹. Nazivaju se još i *areae sepulcrorum*, a samo mjesto i *locus religiosus*¹⁵².

Grobna konstrukcija *area maceria cincta* u Dokleji se javlja u periodu vladavine cara Domicijana (81. – 96. g. n. e.). U ovo kulturno-povijesno doba rimske okupacije vjerojatno idu, ako ne i ranije, grobne parcele i grobne jame na nekropoli u Brezi, o čemu svjedoče i grobni nalazi i prilozi koji se za sada preliminarno datiraju od kraja I na početak II st. n. e.¹⁵³

O postojanju grobnih parcela saznajemo posve pouzdano preko epigrafskih potvrda koje su sačuvane na natpisima sepulkralnih spomenika. Naime, na sepulkralnim spomenicima kategorije stela, titula i cipusa, mogu se unutar natpisa naći formule koje se odnose na grobne parcele, dajući im dimenzije. To se obično iznosi u rimskim stopama (pes – 0,269 m)¹⁵⁴. Epigrafska formula koja je česta na natpisima sepulkralnih spomenika ukazuje istovremeno na grobne parcele koje se nalaze u posjedu porodica ili pojedinaca, javlja se u obliku *in fronte et in agro, odnosno in fronte (pedum...) in agro (pedum...)*¹⁵⁵. Ova formula, kako je već konstatirano, govori da je bilo većih i manjih grobnih parcela, što također arheološki potvrđuju nalazi ovih grobnih konstrukcija na nekropoli u Brezi (Plan VI). Izraz *in fronte* ukazuje

¹⁴⁷ Vidi napomenu 17.

¹⁴⁸ Sličan način sahranjivanja nije potvrđen ni na nekropolama Salone, koji bi konfrontirao ovom na Kamenjači u Brezi ili na Glasincu, a izvjesna analognost mogla bi se potvrditi u nalazištu Duklje (Doclea). U tom kontekstu pogledati Cambi 1975, 229. Vidi napomenu 148 i 17.

¹⁴⁹ Napomene 17 i 148.

¹⁵⁰ Cermanović / Srejšević / Velimirović 1975, 66, grobovi 52, 54, str. 60, grobovi 61, 62 itd. str. 60, 61.

¹⁵¹ Brusin 1934, 183; Isti 1929, 60, 61.

¹⁵² Brusin 1929, 61.

¹⁵³ Vidi napomene 141, 142, 144, 17.

¹⁵⁴ Napomena 151.

¹⁵⁵ Bulić 1914, 58-59; 1902, 24; 1883, 47.

na dužinu parcele, tj. na stranu uz put (cestu ili ulicu), a *in agro* na njezinu širinu (prema polju)¹⁵⁶.

Iznesena arheološka situacija o grobnim parcelama na nekropoli u Brezi iz vremena rimske vlasti svjedoči da cipus, nadgrobni spomenik VALENSA VARRONA dezitijatskog prvaka, potječe upravo s ove nekropole i da mu pripada jedna od istraženih grobnih parcela na nekropoli¹⁵⁷. S ove nekropole isto tako najvjerojatnije potječe i titul s imenima iz obitelji Batona, naden na Vini u Župči¹⁵⁸, kao i odlomci nadgrobnih stela iz Breze¹⁵⁹.

Također treba spomenuti da s ovog lokaliteta, odnosno nekropole, imamo kameno postolje koje je služilo za postavljanje stele na nekropoli. Ovaj arheološki nalaz koji se danas čuva u Gimnaziji u Brezi¹⁶⁰ ukazuje da je na nekropoli bilo nadgrobnih spomenika koji su se postavljali na grobne parcele sahranjenih pokojnika u grobnim jamama.

Na natpisima sepulkralnih spomenika također susrećemo jednu epigrafsku formulu koja se odnosi na violaciju groba, ali istovremeno i na grobnu parcelu sa spomenikom. To je formula HMMNS, odnosno H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equatur)¹⁶¹, koja ima karakter čuvanja i zaštite sepulkralnog areala od nasljednika i od bilo kojih prekršitelja¹⁶².

Pitanje etničke pripadnosti pokojnika sahranjenih na nekropoli Kamenjača u Brezi¹⁶³

Pored iznesenih kraćih izvještaja o iskopavanjima nekropole na Kamenjači u Brezi, obavljenih po godinama, te iznesenih kulturno – povijesnih analogija više odabranih arheoloških nalaza, bit će potrebno još pristupiti relevantnom pitanju etničke pripadnosti njezinih pokojnika, kojem su ple-

¹⁵⁶ Brusin 1934, 183; Isti 1929, 60, 61.

¹⁵⁷ Tome najpouzdanije svjedoči nalazište cipusa unutar kruga bazilike u Brezi. Vidi napomene 1, 2.

¹⁵⁸ Vulić 1934, 40, br. 16. Zaslugom dr. fra R. Drljića doznalo se pouzdano za lokalitet nalaza titula iz Župče. Naime, dr. V. Mikolji zabilježio je u jednom rukopisu teksta svojeg rada lokalno su još najtačnije Dezitijati u kraju stare željezne proizvodnje u srednjoj Bosni. To je utvrđeno pomoću natpisa kamenog spomenika kojeg je pisac spomenute knjige otkrio god. 1933. u tom kraju, u Župči kod Breze na lokalitetu Vini. Mramorni obiteljski kenotaf velikog vode Dezitijata. To nam je dao pročitati dr. fra R. Drljić prigodom terenske posjete pok. Dr. Pave Anđelića i mene Samostanu Franjevacu u Visokom. Lokalitet Vina u Župči kod Breze zaštitno je istraživao Paškvalin 1973. u suradnji sa J. Sušnik, muzejskim dokumentaristom i S. Kudrom muzejskim tehničarom.

¹⁵⁹ Sergejevski 1943, 14-19, Sl. 11, 12, 13; Sergejevski 1940, 13, 160, br. 11.

¹⁶⁰ Paškvalin 1975, 57-61.

¹⁶¹ Patsch 1911, 182, Sl. 4.

¹⁶² CIL III 2097, 2240, 2115; Cambi 1975, 324.

¹⁶³ Kako naredni dio rada nije sadržavao napomene, odlučili smo se za njegovo objavljivanje u onom obliku u kojem smo ga zatekli među rukopisima prof. Paškvalina, zbog njegove važnosti za obradenu temu. (M.F.)

menu (ili narodu) pripadali i na kojem su geografskom prostoru obitali u doba njihove samostalnosti prije rimske vlasti. U rješavanju tih pitanja, da bismo im se što više približili, poslužiti ćemo se rezultatima dosadašnjih dostignuća povijesno – arheološke znanosti u ovom kraju.

To bi, u prvom redu, bili pisani izvori koji spominju pleme (ili narod) Dezitijata (Daesitiates). Oni bi spadali u skupinu ilirsko – panonskih plemena. Među prvim otkrivenim arheološko – povijesnim izvorima bili bi natpisi – početni miljokazi, postavljeni u Saloni 16/17. i 19/20. godine posl. Kr., prigodom izgradnje pet cesta, odnosno putnih pravaca koji su vodili prema unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Ovi su miljokazi postavljeni u počast P. Kornelija Dolabele (P. Cornelius Dolabella, legatus Augusti pro praetore), namjesnika cara Tiberija za Dalmaciju. Na jednom od tih miljokaza čitamo: "...a Salonis ad Hedum (?) castellum Daesitiatum per millia passuum CLVI munit..." (CIL III 3201=10i59). Ovaj natpis – miljokaz, iako spominje dezitijatsku utvrdu (castellum), na osnovi sačuvanih slova dopunjenu u Hedum(?) i sačuvane udaljenosti od 156 millia passuum od Salone do kaštela Hedum(?) u zemlji Dezitijata, ne otkriva pouzdano lokaciju ove utvrde, nego samo šire područje na kojem bi se otprilike mogla nalaziti. Zanimljivo je da ovaj dezitijatski kastel ne uzimaju u obzir ni poznati Itinerari. Dezitijatsku utvrdu Hedum(?) najčešće ubiciraju negdje oko Breze ili Kiseljaka (Sarajevo), ali su također otvorene i druge mogućnosti. Tako su, s obzirom na ovaj povijesno – arheološki izvor, zemlju Dezitijata često stavljali više prema istoku od Sarajeva, do rijeke Drine, dok konačno, u ruševinama kasnoantičke građevine (bazilike), nije otkriven cipus, nadgrobni spomenik "...VALENS VARRONIS F(ilius) PRINCEPS DAESITIATI(um)...", dokazavši tako pravu lokaciju castellum Hedum(?) i njihovo područje.

Od ovog otkrića može se, na znanstvenoj osnovi, s velikom sigurnošću raspravljati o užem i širem geografskom prostoru Dezitijata, u gornjim tokovima rijeka Bosne, Vrbasa i rijeke Lašve, kao i prema istoku, do Rogatice. S obzirom na ovaj arheološki povijesno-epigrafski nalaz mogli bismo čak razmišljati da bi, kako će se kasnije vidjeti, castellum Hedum(?) mogla biti sama Breza, ili njezina najbliža okolica. Na ovu pomisao upućivala bi veća istražena nekropola iz perioda ilirske samostalnosti i doba rimske uprave. Ovu hipotezu, čini nam se, potvrđuje i nalaz nadgrobnog titula obitelji Batona iz Župče (Breza) koji, u bogato sačuvanoj onomastici, vjerojatno krije i genealogiju povijesnog vojskovođe svih Ilira iz plemena Dezitijata i ustanak poznat u rimskoj povijesti pod imenom "Bellum Batonianum". Također je relevantno uočiti da njegova onomastika, osim latinskog pisma – jezika, ne pokazuje nikakve tragove romanizacije, za razliku od cipusa dezitijatskog prvaka (princepsa) T(itus) F(lavius) Valens Varronis f(ilius) princeps Daesitiati(es) iz 2. st, u čemu treba gledati početke romanizacije ovog plemena krajem 1. st. posl. Kr. Tako bi ova povijesno-epigrafska činjenica govorila daje sepulkralni titul iz Župče kronološki stariji od cipusa iz Breze, čija bi onomastika ove obitelji upućivala na eventualne političke posljedice nakon završetka rata, zbog njihovog oca (staratelja), ili člana njihove šire obitelji. Stoga bismo, prema

onome kako je ovdje izneseno, mogli zaključiti da je pleme (ili narod) Dežitijati, prema pisanim povijesno-arheološkim izvorima, neposredno pred rimsku okupaciju i u doba rimske vlasti živjelo u kraju gornjeg toka rijeke Bosne. Na temelju postignutih arheoloških prethistorijskih rezultata istraživanja u ovim krajevima pokušat ćemo saznati da li su zaposjedali veću teritoriju. Uz ovu misao slijedi konstatacija da je dežitijatski Castellum Hedum(?) morao biti glavno sjedište ovog plemena, što dokazuju i već navedeni povij esno – epigrafski izvori, sepulkralni spomenici 1. i 2. st. po Sl. Kr.; i da se, više nego sigurno, može ubicirati u današnju Brezu ili njezinu najužu okolicu. Na osnovi ove sigurne znanstvene podloge sad pouzdano saznajemo gdje se, u povijesnom razdoblju neposredne rimske okupacije i rimske vlasti, nalazilo središnje utvrđenje plemena Dežitijata. Međutim, ovi povijesni i arheološki pisani izvori ne govore o cjelovitosti njihova područja, koje je sigurno bilo veće od onog oko gornjeg toka rijeke Bosne a krajem brončanog i u željeznom dobu, kad su privredno i kulturno jačali, te se izdiferencirali od ostalih ilirskih plemena i, vjerojatno, formirali i neku vrstu svoje autonomnosti. O tome bi svjedočio i ratni “ilirski savez” koji se suprotstavio Rimljanima u poznatom rimsko – ilirskom ratu, 6. – 9. g., na čijem su se čelu upravo našli Dežitijati, kao najbrojnije, vojnički najorganiziranije i ekonomski najmoćnije pleme (ili narod). Ovo se podudara i s postignutim rezultatima istraživanja srednjobosanskog područja. Istraživači ovaj teritorij već krajem brončanog i u željeznom dobu pripisuju plemenskoj zajednici Dežitijata, zapadnih susjeda Mezeja, i smatraju je nosiocem srednjobosanske kulturne skupine, kako je to definirao B. Čović u svojim istraživanjima. Tako bi, prema ovom istraživaču, kao i na osnovi povijesno – arheoloških izvora, krajem brončanog i u željeznom i rimskom dobu Dežitijatima, uz područje oko gornjeg toka rijeke Bosne, pripadao još veći teritorij. To su krajevi oko gornjeg Vrbasa i Bugojna, te Lašve, sve do Zenice. Ovo su krajevi velike metalno – prerađivačke djelatnosti, koja je veoma doprinijela razvoju dežitijatske plemenske zajednice. Sad se s više sigurnosti može utvrditi da su ovi prostori povijesni krajevi ilirsko – panonskog plemena Dežitijata, sve do njihovog postepenog stapanja ili nestajanja kroz romanizaciju autohtonog stanovništva, a koju je car Karakala prekinuo uredbom “Constitutio Antoniniana” 212. godine, podijelivši rimsko građansko pravo i posljednjem stanovniku Rimskog carstva koji ga dotad nije stekao. Na osnovi iznesenog mogli bismo tako izvesti zaključak da pokojnici, sahranjeni na Kamenjaci u Brezi, u etničkom smislu pripadaju brojnom plemenu Dežitijata i da, od kraja brončanog i kroz željezno doba, posjeduju teritorij od Bugojna i Gornjeg Vakufa do Zenice, te do samog izvorišta rijeke Bosne. To bi upućivalo na činjenicu da se krajem brončanog i u željeznom i rimskom periodu teritorij nije mogao širiti istočnije od Sarajeva, odnosno prema Rogatici i Drini. Također, na osnovi iznesenog, može se zaključiti da je poznati CASTELLUM HEDVM (?), danas Breza, sa miljokaza iz Salone, bio jedan od najznačajnijih, ako ne i centar ilirsko-panonskog plemena Dežitijata, ali samo u periodu njihove samostalnosti; dok je u vremenu rimske okupacije, u novim političkim prilikama, izgubio to značenje, tako

da se uopće ne spominje u novoj rimskoj organizaciji provincija kao jedan od municipija. Njega bi u novoj podjeli zamijenio mun(icipium) BIST(ue) ili BISTVES, danas u Bugojnu.

Pitanje etničkog porijekla ilirsko – panonskog plemena Dezitijata

Nakon iznesenog vidimo da arheološko-epigrafski i povijesni izvori sigurno ukazuju da Dezitijati, već od kraja brončanog i u željeznom dobu, sve do rimske okupacije, odnosno Karakaline konsitucije 212. g. posl. Kr., naseljavaju krajeve oko gornjeg toka rijeke Vrbas (Prozor – Rama, G. Vakuf, Bugojno i D. Vakuf, do Jajca), dolinu Lašve (Turbe, Travnik, Vitez, sve do Zenice) i gornji tok rijeke Bosne (Sarajevo, Breza, Kiseljak i Visoko).

Tako bismo zacijelo dobili određeno područje Dezitijata, ali još uvijek ne i njihovo podrijetlo. Gledajući, uostalom, na njihov geografski položaj unutar provincije Dalmacije s jedne, te provincije Panonije s druge strane, mjesto Dezitijata u odnosu na Panoniju i njezina plemena pokazuje neposredni susjedski kontakt, ili odnos. To bi, ipak, u smislu njihovog etničkog podrijetla, moglo nešto više govoriti o tvrdnji geografa Strabona (64. g. pr. – 19. g. n. e.) koji pleme Dezitijata ubraja među panonska plemena.

U ovom kontekstu bit će potrebno, zbog Strabonove tvrdnje, iznijeti zanimljive distinkcije koje izvode Plinije Stariji i Pomponije Mela, oba 1. st. posl. Kr. Naime, oba ova povijesna izvora u redoslijedu izdvajanja i nabrojavanja plemena i naroda na zapadnom Balkanu, Ilire odvajaju u pravom smislu te riječi. Pri tome Plinije Stariji donosi formulaciju “*proprieque dicti Illyrii et Taulanti et Piraei*”, a kod Mele “*Taulanti, Encheleae, Phaeaces; dein sunt quos proprie Illyricos vocant, tum Piraei et Liburni et Histria*”. Prema ovom, bez sumnje bi značilo da postoje i Iliri koji ne spadaju među one “u pravom smislu te riječi”, a među njima se ne navode i Dezitijati. To bi značilo da Dezitijati ne spadaju unutar ilirske zajednice naroda ili plemena na prostorima ovog dijela Balkana.

Ovoj problematici dosta pažnje posvetili su neki antički arheolozi i lingvisti, a među njima spomenut ćemo G. Alföldya i neke druge. G. Alföldy pod imenom Pannonici, Pannonii (kod Apiana i Paiones) smatra da se odnosi na sva nekeltska plemena u sjevernom dijelu provincije Dalmacije, kao i na prostoru sjeverno od rijeke Save. Ovo ime (Pannonici ili Pannonii) upotrebljava se u provinciji Panoniji za nekeltska plemena i nakon podjele Illvricuma (9. g. n. e.). Tako su, prema G. Alföldyu, plemena u sjevernim dijelovima provincije Dalmacije, a među njih ubraja i Dezitijate, činila jednu homogenu cjelinu i bila srodna Delmatima, ali i različita prema ostalim ilirskim plemenima. Međutim, Z. Marić, polazeći od svoje osnovne teze, kaže da Iliri ne mogu biti nosioci kulture žarnih polja (Urnenfelderkultur), odnosno krajeva do kojih su prodrli nosioci ovog kulturnog kompleksa, pa bi pripadali krugu

panonsko – plemenske i etničke zajednice. Uz ovu konstataciju, autor ove teze naglašava da su u rimskoj Dalmaciji pretežno živjeli Iliri, a u provinciji Panoniji pretežno Pannoni. U ovom kontekstu, dalje, od svih plemena koja se ubrajaju u panonsko etničko područje, najjužnije su stigli Dalmati, veoma snažno i značajno pleme koje je ostavilo dubok trag u ranoj povijesti naših krajeva. Ovakvo razmišljanje proširuje područje panonske plemenske skupine do srednje Dalmacije i dobiva dvojni naziv, dalmatinsko – panonsko pleme. Također je važno spomenuti daje i N. Vulić inzistirao da se pravac razgraničenja panonskih i ilirskih plemena uglavnom podudara s razgraničenjem Illyricuma na provincije Dalmaciju i Panoniju. Za razliku od Z. Marića, R. Syme drži da se ime Pannoni kod Strabona odnosi na velika plemena koja su živjela u Bosni, do oblasti plemena Delmata prema jugu. Potrebno je još spomenuti istaknutog lingvistu R. Katičića koji na prostoru Panonije razlikuje tri imenska područja: sjeverozapadno, iško i panonsko u užem smislu; pri čemu bi imenski iško područje, prema imenskim elementima, moglo pripadati sjeverojadranskom imenskom kompleksu. Sve ovo, o panonskim ili ilirskim plemenima u smislu podrijetla, rekli su znanstvenici koji se zanimaju za antičku historiografiju i lingvistiku. Ostaje još da sagledamo kako na to, a na osnovi arheoloških rezultata, gledaju arheolozi.

Već je na jednom od simpozija 1964. godine u Sarajevu kao linija razgraničenja između ilirske i panonske plemenske skupine prihvaćena prisutnost kulture žarnih polja, koja je karakteristična za panonsku skupinu plemena, a ne za ilirsku. Do ovog prelomnog događaja došlo je na podunavsko – panonskom području u kasnom brončanom dobu, širenjem kulture žarnih polja, koja se širila južno od Save, a na zapad do Istre, dok su njezini nosioci preko centralnog Balkana stigli i do Grčke.

Etnogenetski proces nastavlja se neprekinuto i u željeznom dobu. U tom periodu formirale su se velike plemenske skupine ili grupacije plemena. Zanimljivo bi bilo mišljenje M. Suića koji kaže da je nekad jedan centar preuzimao ulogu općeg narodnog ili plemenskog centra, kao npr. Metulum za pleme Japoda, Nesactium za Histrije, Delminium za Delmate. Analogno ovom razmišljanju, ih povijesnoj paraleli, ne bismo mogli nešto slično primijeniti za ostala poznata antička plemena na ovim dijelovima zapadnog Balkana. No, razmišljanje M. Suića bi se ipak moglo primijeniti na dezitijatski HEDVM (?), koji je u to doba mogao predstavljati narodni (ili plemenski) dezitijatski centar kojeg su Rimljani već na početku definitivne okupacije likvidirali, a u zamjenu formirali mun(icipium) BIST(ue), ili BISVES (Bugojno). U tom kontekstu, upravo bi takve centre predstavljali brojni municipiji na ilirskim, panonskim, tračkim područjima, ako to nisu bila sjedišta pojedinih plemena.

Vrlo je vjerojatno da se početkom brončanog doba formirao veći broj malih plemena, a u toku željeznog doba do izražaja su došla veća plemena, ili krupnije plemenske zajednice, koje su tijekom nekoliko predrimskih stoljeća apsorbirala manja okolna plemena, nametnuvši im svoje ime. U kontekstu rješavanja problema plemena Dezitijata također je značajno istaknuti

da je, u periodu željeznog doba, kod autohtonog stanovništva prevladavala autohtona baza, odnosno inhumacija, u pogrebnom ritusu, karakteristična po nedostatku oružja u grobovima; dok kasnije jača zapadnapanonska komponenta koju karakterizira pogrebni ritus incineracija. Po Z. Mariću, u dolini Une bio bi to spoj Prailira s Prapanonima, da bi krajem stare ere u ravnim grobovima incineracija dobila punu prevagu. Za područje Japoda, u Lici i dolini Une, karakteristično je da je područje Like manje zahvaćeno zapadnapanonskom infiltracijom, pa je u Lici inhumacija nešto više zastupljena nego u dolini Une, gdje je više zastupljena incineracija, ili zapadnapanonski utjecaj. Te osnovne komponente pripadale bi autohtonoj bazi s jedne (inhumacija) i kulturi žarnih polja s druge strane (incineracija). On misli na nasljednike nosilaca kulture žarnih polja iz kasne bronce, koji su se mogli naseliti u Pounje, na japodsko područje, negdje u 7. i 6. st. pr. n. e. Također je neprihvatljivo mišljenje da su na taj prostor prodrle manje ili veće skupine s glasinačkog područja i da su one krajem 6. i u 5. stoljeću bile dominantan „etnički” element na spomenutom prostoru.

Među najistaknutije južnapanonske skupine (ili sjeverodalmatinske) spadaju Mezeji i Dezitijati. Zanimljivo je istaknuti da neilirsko stanovništvo izgleda štuje kult „barske ptice”, a možda i konja, za razliku od Ilira, kod kojih je najprisutniji kult zmije.

S obzirom na izrazito dezitijatsko područje, gdje nalazimo mnogo nekropola ravnih grobova, a to je srednja Bosna (Srijetež, Gračanica, Vratnica, Breza i dr.), očigledno već od starijeg željeznog doba u tom pogledu pokazuju kulturnu karakteristiku Dezitijata.

Ostaje sada veliko pitanje, ili problem: kojoj velikoj grupaciji bi se mogla pripisati dezitijatska plemenska zajednica? Često se pozivaju na podatak iz Strabona (VII, 3, 5), da su Dezitijati panonski narod, i takvo gledanje prilično se ustalilo. S obzirom na spomenuto mišljenje i tvrdnju Strabona o Dezitijatima, zanimljivo je primijetiti da se, osim nekih manjih naznaka, ne može govoriti, odnosno tvrditi u punom smislu riječi da bi Dezitijati mogli imati panonsko podrijetlo, odnosno da su Panoni. Na to, kao prvo, ne upućuju nikakvi elementi kulture žarnih polja. Na metalu se osjeća geometrijski stil kao i na keramici, pa ova situacija prije govori o utjecaju, ili o doseljenu, odgovarajućih zanatlija iz karpatskih oblasti.

Također se može primijetiti da kod Dezitijata u starijem željeznom dobu jača rodovska i plemenska aristokracija, a bogati „kneževski” grobovi, snabdjeveni oružjem i nakitom, samo potvrđuju takav plemenski razvoj. Na području Dezitijata konstatirano je da se od 9. st. pr. n. e. sahranjuju mrtvi (inhumacija) u zemlju, ali se na tim grobovima nisu podizali zemljani ili kameni tumuli. Tako bi ovaj način sahranjivanja bio jedan od bitnih elemenata koji govori da Dezitijati ne mogu biti pravi pripadnici ilirske plemenske zajednice.

Tako bi se, uzimajući sve ovo u obzir, moglo konstatirati da Dezitijati ne mogu pripadati niti panonskoj, niti ilirskoj grupaciji plemena. Oni su, po svoj prilici, živjeli ili njegovali svoj vlastiti kulturni izraz. Bila bi to jedna

„međuzonska” plemenska zajednica. Sigurno je da su Dezitijati bili jedan od velikih plemenskih saveza. U željeznom dobu došlo je do veće kulturno – političke kompaktnosti, pa bi Dezitijatima također priličio naziv dezitijatski narod.

To će pokazati buduća istraživanja dezitijatskih terena, u prvom redu gradinskih, pa i onih u dolinama rijeka, kao što je nekropola u Brezi na Kamenjači. Tako će biti olakšana „etnička” lokacija nekih od spomenutih plemena. Uočeno je, naime, da veći broj plemenskih zajednica ne ulazi ni u jednu od spomenutih grupacija, pa bi fungirale kao zasebna cjelina (Histri, Liburni, Japodi). Tako, na geografskim prostorima koji leže između spomenutih velikih grupacija, bilo je smješteno više plemenskih grupacija s miješanom kulturom i „etničkom” fizionomijom.

Takve zajednice bile su Dardanci, Tribali, a nalazili su se između ilirskih i tračkih skupina; a Dezitijati između ilirskih i panonskih područja. Na ovom ilirsko – panonskom međuprostoru živjeli su Dicioni, Deuri, Deretini i sl. Kulturna fizionomija tih međugrupacijskih zajednica još uvijek se ispituje i već se naziru izvjesna kulturna i druga rješenja u tom pravcu. Međutim, kad su u pitanju njihove jezične osobine, njih može pojedinačno da osvijetli samo neki sretan ili slučajan nalaz na području neke od tih zajednica. Unutar ovih međugrupacijskih zajednica spomenut ćemo Dezitijate.

Ipak, najsnažniji otpor rimskim osvajačima krajem stare ere pružile su zajednice Histri i Japodi, pa zatim Delamti i Ardijejci, da bi na kraju glavnu ulogu u otporu preuzela dezitijatska zajednica plemena. Uz Dezitijate, stekli su veliku kompaktnost i političko jedinstvo i Delmati. Samo u smislu političkog jedinstva i velike kompaktnosti mogla bi se i razumjeti njihova uloga u dugotrajnim ratovima s rimskim osvajačima – legijama.

Zaključna razmatranja

Ovdje izneseni zaključci imaju isključivo preliminarno značenje. Stoga će pitanja koja su se nametnula arheološkim materijalom ostati i dalje predmetom naučnih i stručnih rasprava u domaćoj arheologiji.

Opća je konstatacija da rezultati arheoloških istraživanja na Kamenjači u Brezi (Ul. 6. april) pokazuju da na nekropoli, uz jedan inhumirani grob žene (Plan VIII, Tab. 12, 1-3), prevladava isključivo pogrebni obred *ritus incineracije*. U ovim arheološkim iskopavanjima mogao se također utvrditi neodvojivi prostor nekropole na kojem se vršio sepulkralni običaj spaljivanja pokojnika *ustrinum publicum*¹⁶¹ (Plan IV, kvadrat D, E).

Sistematskim iskopavanjem nekropole uočeno je da postoje dva načina sahranjivanja. Jedan je kronološki stariji i pripadao bi predrimskom periodu ili epohi ilirske samostalnosti, dok bi drugi, mlađi, odgovarao dobu rimske

¹⁶¹ Vidi napomenu 16.

okupacije. Stariji način sahranjivanja karakterizira nekoliko tipova grobnih konstrukcija:

a) Četvrtasta suhozidina poravnata unutar sa zemljom i kamenjem spominje se kao posmrtni "odar" (Plan VII, kvadrat XXV i XXV proširenje, Tab. 11, 1)¹⁶⁵. Na površini ovih grobnih konstrukcija moglo se utvrditi posipanje spaljenih ostataka pokojnika donesenih s lomače (ustrinum) i polaganje nalaza i priloga kraj ovih konstrukcija (Tab. 2, 1-4). To su najčešće oružje (koplja) i fibule.

b) Manja gomila kamenja je drugi oblik grobne konstrukcije (Tab. 9, 1.2). Na njoj i pored nje također se polažu grobni prilozima.

c) Kamena grobna konstrukcija kružnog oblika (Tab. 2, 1)¹⁶⁶. Ovaj oblik grobne konstrukcije mogao se također utvrditi na nekropoli u Brezi. Sadržavao je spaljene ostatke pokojnika s grobnim prilozima i nalazima.

d) Kamena konstrukcija većeg kružnog oblika s vijencem od većih kamenih ploča¹⁶⁷. Ovu grobnu konstrukciju sačinjavaju i manje hrpe kamenja koje se nalaze oko nje, predstavljajući tako jednu veliku obiteljsku grobnicu.

e) Arheološkim radovima na nekropoli moglo se utvrditi da pored ovih oblika grobnih konstrukcija postoji polaganje spaljenih ostataka pokojnika na sam šljunak, bez spomenutih kamenih konstrukcija (Plan VII, kvadrati XXVa i Va).

f) Samo u dva slučaja može se pretpostaviti sahranjivanje spaljenih ostataka pokojnika u urne (Plan IV, kvadrati C i E, Tab. 20, 1; Tab. 3, 2). Stoga se sa sigurnošću može konstatirati da, osim u dva sumnjiva nalaza pohranjivanja spaljenih ostataka pokojnika u urne, nije prevladavao ovaj običaj na nekropoli u Brezi.

Mladi način sahranjivanja spaljenih pokojnika pripada rimskom periodu. Ovaj period, u pogledu obreda sahranjivanja, za razliku od parcijalnog načina spaljivanja u doba ilirske samostalnosti, karakterizira isključivo intenzivno spaljivanje koje se očituje u veoma sitnim nagorjelim kostima. I mlađi način sahranjivanja označavaju dvije grobne konstrukcije:

a) Kružna jama, ukopana u riječni nanos (šljunak), ispunjava se grom, pepelom i sitnim nagorjelim kostima s lomače; jame su većeg ili manjeg

¹⁶⁵ Vidi napomenu 25.

¹⁶⁶ Paškvalin 1975, 59, Tab. 30, 1. 2. 3. 4. Pokazuje slično ili isto pokapanje kao što imamo u Makedoniji u Klokotu Podmol i pripadaju helenističkim tumulima, te bi prema arheološkim nalazima pripadalo helenističko-rimskom periodu. Vidi kod Blagoja Kitanoski 1987, 84, Sl. 3, analogno Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. Drugi analogni primjer grobne konstrukcije također nalazimo u Makedoniji na lokalitetu Sv. Ilija Delagoždi-AP, 1975, 87, Sl. 1, što bi predstavljalo grobove pod tumulom, kasnoarhaisko, helenističko i ranorimsko razdoblje. Na osnovi iznesenog s područja Makedonije, s obzirom na način sahranjivanja pokojnika, u tehničkom smislu, vidimo sličnost u načinu skeletnog sahranjivanja pod grobnim kamenim konstrukcijama kao na području Glasinca i predstavljalo bi stariji period dok bi izgleda pod istim tehničkim načinom, ali u pogledu spaljivanja, predstavljalo mladi period na nekropoli Kamenjača u Brezi. O ta dva načina sahranjivanja skeletnog i incinerativnog, pod istim tehničkim načinom prisutno je i na Kamenjači.

¹⁶⁷ Vidi napomenu 166.

promjera i raznih dubina (Tab. 5, 3. 4; Tab. 6, 1-4; Tab. 7, 1. 2), ponekad s prilogom ili bez priloga.

b) Grobna kružna jama, ukopana u šljunak, ispunjava se garom i pepelom s lomače, a nalazi se unutar kvadratične konstrukcije izgrađene u suhozidu (Plan VI, Tab. 1, 3; Tab. 4, 1-3; Tab. 7, 3-4). Ove grobne konstrukcije spominju se na natpisima sepulkralnih spomenika (*in fronte / pedum... / in agro / pedum... /*)¹⁶⁸. U Bosni i Hercegovini su po prvi put arheološki utvrđene ovdje, na nekropoli u Brezi. Inače, spominju se kao *area sepulcrorum*, *area maceria cincta* kao i *locus religiosus*¹⁶⁹.

c) Značajna je konstatacija, koja je također zajednička i starijem periodu sahranjivanja, da se spaljeni ostaci pokojnika s lomače ne pohranjuju u keramičke urne cilindričnog niti kvadratičnog oblika koje vrlo često prate period ranog doba Principata¹⁷⁰. S lomače (*ustrinuma*) se spaljeni ostaci još vrući prenose na nekropolu i deponiraju u spomenute jame (vidi Tab. 6, 1.2; Tab. 7, 1), za razliku od grobnih jama u koje se spaljeni ostaci pokojnika donose ohlađeni (Tab. 3, 3; Tab. 5, 3)¹⁷¹.

Tradicija. Na osnovu načina sahranjivanja ostataka spaljenih pokojnika u periodu prije rimske okupacije moguće je uočiti da je, u vezi s kultom mrtvih, autohtono stanovništvo njegovalo duhovnu tradiciju. Ona se očituje u posipanju pepela i spaljenih kostiju po grobnim konstrukcijama. Moglo se također utvrditi da je među ovim stanovništvom njegovan ritus libacije, o čemu pouzdano svjedoče veoma brojni fragmenti grube keramike. Također je potrebno konstatirati da su ove kulturno – povijesne okolnosti analogne s onim u tumulima Glasinca u periodu 350. – 250. god. pr. n. e.,¹⁷² a ne konfrontiraju s kulturno – povijesnim okolnostima u nekropolama Japoda u dolini Une¹⁷³. Ove kulturno – povijesne okolnosti koje se odnose na tradiciju vezanu za kult pokojnika, ukazuju na siguran kontinuitet sve do rimske epohe.

Analiza kulturno – povijesnog inventara i načina sahranjivanja s dijela nekropole koji pripada periodu rimske dominacije, u tom pogledu pokazuje sličnosti sa starijom tradicijom, pa upućuje na sigurni kontinuitet te tradicije, na isto stanovništvo u periodu rimske uprave. Ona je analogna u načinu sahranjivanja ostataka spaljenih pokojnika bez keramičkih urna. Domaća tradicija se također očituje u siromašnim grobnim priložima i grobnim jamama bez kamenih konstrukcija, odnosno *area sepulcrorum*, te u nastavku libacije koja je prihvaćena i u novim uslovima.

Strani uticaji. Od stranih kulturnih uticaja na nekropoli mogli smo utvrditi prisustvo helenističkog uticaja. On se pokazuje u fragmentarnim ostacima kaciga (Tab. 17, 1-4) i u helenističkoj keramici, i to u vretenastom tipu lekytosa (Tab. 17, 5-6), te u ulomcima keramike helenističke proveni-

¹⁶⁸ Vidi napomene 155, 156.

¹⁶⁹ Vidi napomenu 147.

¹⁷⁰ Marić 1964, 48-51.

¹⁷¹ Cermanović / Srejšević / Velimirović 1975, 20-24.

¹⁷² Marić 1968, 55; Čović 1963, 54-55; Benac / Čović 1957, 58-59.

¹⁷³ Marić 1964, 55.

jencije nepoznatog tipa posude (Tab. 17, 7, 8). Prisustvo helenističke robe na nekropoli sigurno je rezultat dobrih trgovačkih odnosa s naseljima grčkih kolonista na istočnoj obali Jadrana, posebno državnice Issa u III st. pr. n. e., a put je vodio preko grčkog emporija u Naroni¹⁷⁴.

Drugi kulturno – povijesni upliv je panonskog porijekla. Ovaj uticaj bio je, izgleda, intenzivnije prisutan u našoj nekropoli. On se pokazuje u starijem srednjolatenskom tipu fibula sa unazad savijenom nogom i s ukrasom u vidu kuglice na kraju noge (Tab. 13, 7-10) i u kasnolatenskom tipu fibula, također sa unazad savijenom stopom koja ima ukrasno dugme s rupicom za staklenu pastu (Tab. 13, 1-7)¹⁷⁵. Ovaj uticaj koji dolazi s panonskih areala prati nekropolu sve do sredine III do kraja I st. pr. n. e. (Tab. 15, 3. 6. 7)¹⁷⁶.

Treba također konstatirati da način spaljivanja i sahranjivanja pokojnika u grobne jame predstavlja jedan od najstarijih i rijetkih običaja, kako u Italiji, tako i u provincijama Carstva¹⁷⁷. U nekropoli u Brezi ovaj običaj treba smatrati italiskim, a došao je s Rimljanima.

Kronologija nekropole u Brezi. Na osnovu analize kulturnog inventara nekropole u Brezi, u prvom redu fibula srednjolatenske sheme (Tab. 13, 7-10) koje se u tumulima Glasinca i u drugim nalazištima u Bosni i Panoniji datiraju od 350. do 250. god. pr. n. e., te konfrontacije u načinu sahranjivanja spaljenih pokojnika u tumulima Glasinca¹⁷⁸, kronologija nekropole u Brezi može se pratiti u starijoj fazi mladeg željeznog doba od sredine III st. pr. n. e. To znači da se na Kamenjači nekropola spaljenih pokojnika počinje formirati sredinom III. st. pr. n. e.

Međutim, prisustvo različitih tipova fibula kasnolatenske sheme (Tab. 13, 1. 2. 3 te Tab. 15, 3. 4. 6. 7), zajedno s kopčom (Tab. 16, 3) koje se datiraju od II do I st. pr. n. e., svjedoče o kulturno – historijskom kontinuitetu nekropole i to u zadnja dva stoljeća stare ere, kad se u tumulima Glasinca, zbog nedostatka arheološke dokumentacije, ne može više pratiti tok procesa sahranjivanja¹⁷⁹.

Treba još konstatirati da fibule kasnolatenske sheme (Tab. 15, 6. 7), kopljastog tipa (Tab. 16, 2) i kopča laminskog tipa (Tab. 16. 3) ukazuju da je nekropola u Brezi nastavila postojati na prelazu iz stare u novu eru i da je dočekala rimsku okupaciju. Doseljeničko i autohtono stanovništvo nastavilo se zajedno sahranjivati (po italiskom običaju) pod ritusom incineracije u grobne jame i u grobne jame unutar parcela (*area maceria cincta*)¹⁸⁰.

Malobrojni grobni arheološki nalazi (Tab. 19, 1. 2) i prilozi (Tab. 19, 3.4.) na nekropoli u Brezi svjedoče da se sahranjivanje pokojnika pod ritusom

¹⁷⁴ Rendić-Miočević 1967, 208.

¹⁷⁵ Todorović 1968, 83-90.

¹⁷⁶ Todorović 1968, 86, Sl. 19.

¹⁷⁷ Vidi napomene 37, 130.

¹⁷⁸ Čović 1963, 55.

¹⁷⁹ Čović 1963, 55.

¹⁸⁰ Vidi napomenu 162.

incineracije nastavlja i krajem I i na početku II st. n. e.¹⁸¹, ili, ako fibula tipa "sidro" (Tab. 19, 1. 2) datira krajem II i početkom III st. n. e., kako je kronološki stavlja I. Kovrigova¹⁸², onda bi sahranjivanje pokojnika na Kamenjači u Brezi pod ritusom incineracije moglo trajati najkasnije do sredine III st. n. e.

Ovu kronologiju kraja nekropole u Brezi potvrđuju i epigrafski sepulkralni spomenici koji pripadaju ovoj nekropoli. Među njima imamo već spomenuti i pouzdano datirani cipus iz sredine II st. n. e. iz Breze i nekoliko ulomaka nadgrobnih spomenika iz III st. n. e., također iz Breze¹⁸³. Prema tome, i sepulkralni spomenici koji pripadaju nekropoli konfrontiraju s arheološkim nalazima i pokazuju, zajedno s njima, da sahranjivanje pokojnika pod ritusom incineracije na Kamenjači traje najkasnije do sredine III st. n. e. Od ovog razdoblja dalje ne poznajemo arheološku dokumentaciju sa nekropole koja bi ukazivala na sahranjivanje pokojnika pod ritusom inhumacije, što bi odgovaralo periodu kasne antike¹⁸⁴.

Na Kamenjači u Brezi, najkraće rečeno, imamo nekropolu pod ritusom incineracije. Ona pripada dvjema različitim kulturno – historijskim epohama. Kronologija starijeg razdoblja nekropole, na osnovu arheološke dokumentacije, išla bi od III do I st. pr. n. e., te bi odgovarala kraju starijeg i početku srednjeg i kasnog latena, dok bi mlade razdoblje nekropole na Kamenjači pripadalo rimskoj epohi i trajalo bi do III st. n. e. To znači da je sahranjivanje pokojnika pod ritusom incineracije na Kamenjači u Brezi trajalo u kontinuitetu oko punih šest stoljeća.

Pitanje jedinog inhumiranog groba žene unutar nekropole pod ritusom incineracije predstavlja, čini se, čuvanje tradicije nekog susjednog plemena u II st. pr. n. e.¹⁸⁵

Na osnovu iznesenog o duhovnoj i materijalnoj kulturi spaljenih pokojnika pod ritusom incineracije u oba kulturno – historijska razdoblja, može se tvrditi da cipus iz Breze koji nam je sačuvao ime prvaka (princeps) Dezitijata VALENSA ipak otkriva i potvrđuje etnički identitet pokojnika na Kamenjači.

O Dezitijatima kao panonskom plemenu potrebno je reći da arheološka dokumentacija nekropole, posebno nalazi (Tab. 13, 1-6; Tab. 13, 7-10. itd.) fibula, svjedoče da je panonski uticaj prisutan, ali ne i presudan, da bi ar-

¹⁸¹ Vidi napomene 143, 135.

¹⁸² Kovrig 1937, 121.

¹⁸³ Vidi napomene 158, 159.

¹⁸⁴ S obzirom na arheološke slabe tragove iz perioda kasne antike u Brezi, posebno gledajući na starokršćansku baziliku, u kulturnopovijesnom kontinuitetu, sigurno je postojala kasnoantička i starokršćanska nekropola pod ritusom inhumacije koju nismo uspjeli arheološki utvrditi. Kasnoantička fibula tipa križa (s lukovim glavicima) koja je nadena prilikom kopanja jarka za vodovod na lijevoj strani puta prema Stavnji, ukazuje da bi se nekropola iz kasnoantičkog perioda mogla protezati prema jugoistoku od kuće M. Skakić. Buduća istraživanja koja bi se mogla izvesti na ovom području pokazat će da li je postojao kontinuitet na nekropoli.

¹⁸⁵ Sigurno je samo to da se najvjerojatnije radi o duhovnoj tradiciji koja se čuvala u kultu mrtvih kod dezitijatskog stanovništva sve do prihvatanja kršćanstva. Paškvalin.

heološki potvrdio Strabonovu vijest o panonskom porijeklu Dezitijata¹⁸⁶. Panonski uticaj u to historijsko doba, južno od Save, bio je realan i moguć, s obzirom na ekonomsku moć Kelta u južnom dijelu Panonije¹⁸⁷.

Nekropolu na Kamenjači u Brezi, prema gore izloženom, možemo kulturno, kronološki i etnički opredijeliti kao mladežljeznodobnu i romaniziranu dezitijatsku nekropolu. Kompleksnija arheološka izučavanja dokumentacije pružit će ubuduće više saznanja o nekropoli.

Summary

Kamenjača, Breza near Sarajevo – Late Iron Age and Roman Necropolis

This article presents the results of the excavation of necropolis on the site of Kamenjača in Breza near Sarajevo led by the author from 1975 to 1980. The explored archaeological material from the Daesitiates' necropolis has not been published as a whole. Its importance and significance was only presented partially in several shorter contributions, especially when study and introduction of the cultural history of the Daesitiates in pre-roman or La-Tene periods were the issue. Results show a general conclusion that, except one inhumed grave, the ritual of incineration burial is predominant. In these excavations there has been ascertained inseparable area of the necropolis used for the sepulchral ritual of cremation of deceased – so called *ustrinum publicum*.

Systematic excavation marked two types of burial. First is chronologically older and it is assigned to the pre-Roman period, time of the Illyrian independence epoch, while the other, younger period is contemporary to the period of Roman conquest.

The older type of burial is characterized by several forms of the grave construction:

(1) Rectangular dry – wall flattened with soil and stones, is mentioned as a mortal bier. On the surface of these grave constructions are discovered remains of the ashes of the deceased brought from the funeral pile as well as the pieces of grave goods like weapons (spears) and fibulae; (2) Small piles of stones, with grave goods next to or on it. (3) Round stone constructions with cremated remains of the deceased with grave goods; (4) larger round stone construction with wreath of bigger stone-plates. This burial construction, formed of small piles of stones which are placed around it, represents a great family vault; (5) Archaeological work on the necropolis showed that except the above explained forms of burial, there is also a

¹⁸⁶ Marić 1964, 73.

¹⁸⁷ Todorović 1968, 127-131.

type of burial where the deceased is placed directly on the soil and pebbles without any stone constructions. (6) In two cases only we could presume burial of the incinerated remains of deceased in urns. So we can surely conclude that in the case of these two suspicious finds, this ritual was not common for the necropolis in Breza.

The younger type of the incinerated burial is assigned to the Roman period. Characteristic for this type are almost intensive incineration which is manifested by very small burned bones as well as the grave construction. (1) A round pit dug up into pebbles of the river detritus, filled with soot, ashes and small burned bones from the funeral pile; pits are small or large in diameter, and different depth, sometimes with or without grave goods. (2) A round pit, dug up into pebbles, filled with soot and ashes from the funeral pile, placed into rectangular drywall construction. (3) An important remark is that the cremated remains of the deceased from the funeral pile are not placed into the cylindrical or rectangular urns which are characteristic for the period of early Principate. Warm remains from the funeral pile were transferred directly to the necropolis and placed in a certain pit, while in the case of the burial pits the remains were placed cold.

On the basis of the burial type of incinerated deceased in the period before the Roman conquest it is possible to notice that autochthonous inhabitants preserved the local spiritual tradition. It is manifested by strewing ashes and burned bones on the grave constructions. Also, the preservation of ritual of the libation among this population is noticeable, and this is supported by many fragments of pottery with a rough surface. We can also conclude that those cultural historical circumstances are analogous to those in the tumuli (mound graves) of Glasinac in the period 350–250 BC and are not confronted with cultural historical consequences at necropolis of Iapodes in the Una valley. Those circumstances, related to the tradition for the cult of deceased, impose certain continuity with the Roman epoch. Analysis of the cultural historical material and a type of the burial from the part of the necropolis which belongs to the period of Roman domination shows enough similarities with the older tradition, so it points to the certain continuity of those traditions in the period of the Roman rule. It is analogous to the type of incinerated burial without ceramic urns. Autochthonous tradition is also manifested in a very poor funeral inventory and grave pits without stone construction – *area sepulchrorum* – and continuity of libation which have been accepted in the new conditions.

From foreign influences, we could detect the existence of Hellenistic influence. It has been shown in the fragments of helmets, Hellenistic pottery – especially in the spindle – shaped *lekytos*, and in the fragments of Hellenistic pottery of unknown type of vessel. Presence of Hellenistic goods in the necropolis is probably the result of good trade relations between the settlements of the Greek colonists of the East Adriatic coast, especially with the state of Issa in the 3rd century BC connected by the trade route through Greek emporium of Narona.

Other important cultural – historical influence has Pannonic origin. This influence was, as it seems, intensively present at this necropolis. It is shown by the presence of the middle La-Tene type of fibulae with a back bent leg and ball ornament on its end, and late La-Tene type of fibulae with a back bent foot with the decorative button with a hole for glass paste. This influence which comes from the Pannonic area follows the necropolis until the mid of 3rd until the 1st century BC.

Also it has to be marked that the type of cremation and burial of deceased into grave pits represent one of the oldest and rare rituals, in Italy as well as in the other provinces of Roman Empire. In the Breza necropolis this ritual can be considered as italic and which as something Romans brought with them.

On the basis of analysis of the cultural inventory of the necropolis of Breza, primarily fibulas of the Mid-La-Tene scheme, which are dated between 350 and 250 BC according to their finds in the mounds of Glasinac and other sites of Bosnia and Panonia, as well as with confrontation in the type of burial of cremated deceased in the mounds of Glasinac, the chronology of Breza necropolis can be followed in the older phase of the Late Iron age from the 3rd century BC. We can date the foundation of this necropolis to that time.

However the presence of different types of fibulae of the Late La-Tene scheme, with the clasp, dated to the 2nd and 1st century BC, testify about the cultural and historical continuity of the necropolis in the last two centuries of the Old era when we, because of the lack of archaeological documentation, can not follow type of burial in the Glasinac area.

We also have to mark that Late La-Tene scheme fibulas, spear-type and clasp of Laminci type, pointing to a fact that necropolis in Breza, continued to exist in the time of transition of the Old and New era and faced the Roman occupation. Immigrated and autochthonous population continued to make the burial (according to italic custom), by the ritual of incineration in the burial pits and burial pits in the frame of plots (*area maceria cincta*).

Not so numerous archaeological objects from the necropolis as well as the grave goods testify that interment of the deceased by the ritual of incineration continued to exist in the end of 1st and beginning of 2nd century AD, and if we place anchor-type fibula in the end of the 2nd and beginning of 3rd century AD as Kovrig dated it, we could conclude that interment on this necropolis lasted at the latest middle of the 3rd century AD.

This chronology is confirmed by the sepulchral epigraphic objects which belong to this necropolis. Among them we have to mention one positively dated to the 2nd century and a couple of remains dated to the 3rd century AD.

We can conclude that in Kamenjača, Breza we have a necropolis with a ritual of incineration. It belongs to two different cultural and historical epochs. The chronology of the older period lasted from the 3rd to 1st century BC, and the younger period belongs to the Roman epoch and lasted until the 3rd century AD. This means that the ritual of incineration lasted in continuity for six centuries.

The question of the single inhumation burial of a woman on the necropolis seems as a tradition of some other tribe or a neighbouring people in the 2nd century BC. On the basis of the material presented in the article about the spiritual and material culture of the incinerated deceased in the both historical periods on this necropolis we can attributed epigraphic monument from Breza which preserved name of the leader (*princeps*) of Daesitiates VALENS after all reveals and confirms ethnical identity of the population buried in Kamenjača.

We have to say that the archaeological documentation from the necropolis, especially archaeological findings, prove a strong Pannonian influence on the Daesitiates, which is not relevant for the archaeologically confirmation of Strabo's information about the Pannonian origin of Daesitiates. Pannonian influences in

that time was possible and realistic, in the area south of the Sava River, because of the economic power of Celts in the southern Pannonia.

The necropolis of Kamenjača can be culturally, chronologically and ethnically assigned to the Late Iron Age and Romanized necropolis of the Daesitiates. Complex and comprehensive archaeological studies of documentation, and possible new archaeological excavations would provide more knowledge about this necropolis.

Literatura

Skraćenice

- Materijali SADJ – Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije; Bull.dalm. – Bulletin di archaeologia e storia dalmata, Split – Nastavak = VAHD
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Sarajevo
GZM (A), NS – Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo
PJZ – Praistorija jugoslovenskih zemalja, Svjetlost, ANUBiH CBI, Sarajevo
Diss. Pan. – Dissertationes pannonicæ, Budapest
ZKM – Zbornik Krajiških muzeja, Banja Luka
AP – Arheološki pregled, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd
VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
OA Zagreb – Opuscula archaeologica, Zagreb
Spomenik SANU – Spomenik, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd
Starinar – Starinar, Organ Arheološkog instituta SANU Beograd
ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

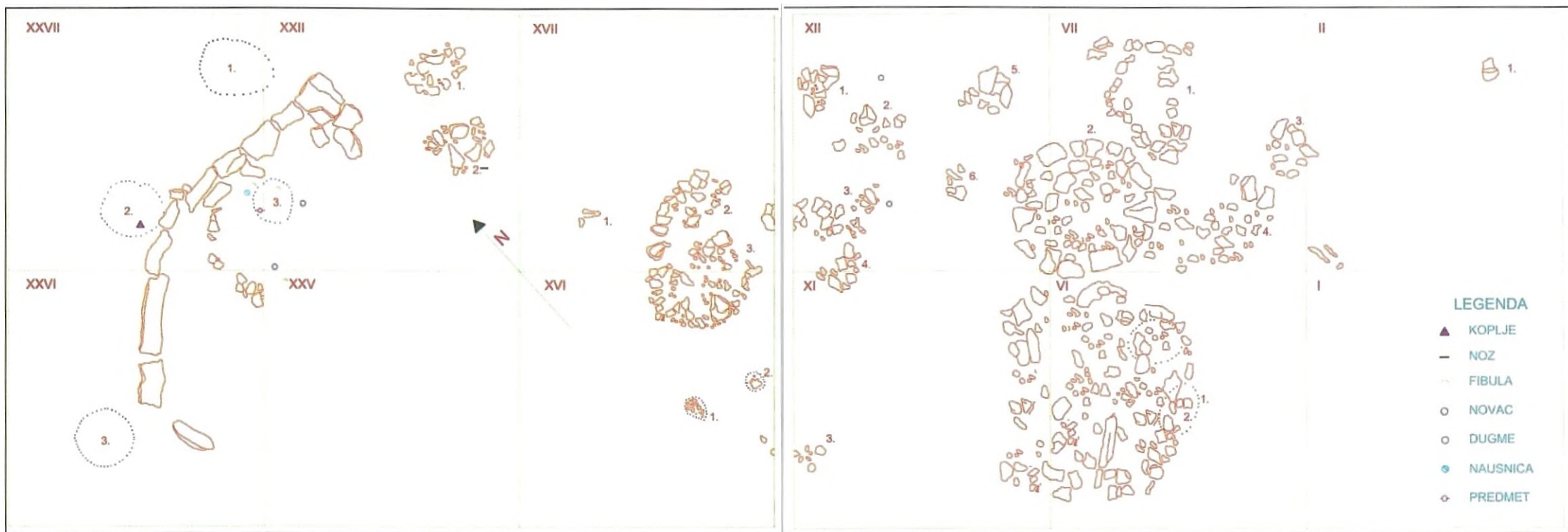
- Abramić, M.* 1924, *Militaria Burnensis "Strena Buliciana"*, Zagreb – Split, 1924;
Alföldy, G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heiderberg, 1969;
Baum, M. / Srejović, D. 1959, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, ČGT, 3/1959, 23-54.
Baum, M. / Srejović, D. 1960, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama – Iskopavanja 1959-1960, ČGT, 4, 1960, 3 - 31.
Baum, M. / Srejović, D. 1969,
Benac, A. / Čović, B. 1957, *Glasinac 2, Željezno doba*, Zemaljski muzej Sarajevo, 1957.
Bižić, R. 1951, Tipovi preistorijskih fibula u Bosni i Hercegovini, GZM (A), VI, 1951.
Bižić, R. 1952, Grobovi u Donjoj Dolini, GZM (A), VII, 1952.
Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela 47, CBI, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo, 1974.
Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LVI, CBI, knj. 6, ANUBiH, Sarajevo, 1988.
Brusin, G. 1929 – *Aquileia, Guida storica e artistica*, Udine, 1929.

- Bulić, F.* 1883, Gli scavi di Salona, Bull.dalm 6/1883.
- Bulić, F.* 1902, Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della "prefectura Pharica Salonitana". Bull.dalm 25/1902, 3 – 29.
- Bulić, F.* 1914, Iscrizioni trovate lungo le mura perimetrali Nord dell' antica Salona, Bull.dalm. 37/1914, 49 – 59.
- Cermanović – Kuzmanović, A / Velimirović – Žižić, O. / Srejšević, D.* 1975, Antička Duklja-nekropola, Cetinje 1975.
- Cermanović – Kuzmanović, A / Srejšević, D.* 1967, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom dijelu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, VII Kongr. Arheologa Jugoslavije, Herceg-Hovi, 1966;
- Čović, B.* 1957, Glasinac. Dio II. Željezno doba, Zemaljski muzej Sarajevo, 1957.
- Čović, B.* 1963, Pogrebni običaji praiistorijskih stanovnika glasinackog područja, GZM n.s. A, sv.XVII3, 1963;
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976.
- Čović, B.* 1987, Srednjobosanska grupa, PJZ V, Sarajevo, 1987.
- Čremošnik, G. / Sergejevski, D.* 1930, Gotsches und romisches aus Breza bei Sarajevo, NMS 9, Sarajevo,1930.
- Kirigin, B.* 1996, Issa, grčki grad na JAdranu, Matica hrvatska, Zagreb 1996.
- Krahe, H.* 1925, Die altenbalkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg,1925.
- Kovrig, B.* 1937, Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Panonien, DP, Series II, No 4, Budapest 1937.
- Kuzmanović, A/ Srejšević, D.* 1967 – Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom dijelu rimske provincije Dalmacije, Materijali IV, VII Kongres arheologa Jugoslavije u Herceg Novom, 1966.
- Marić, Z.* 1959, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM n.s. Arheologija, XIV, 1959.
- Marić, Z.* 1962, Uzde iz Baltinih bara kod Prijedora, ZKM 1, Banjaluka, 1962;
- Marić, Z.* 1963, Keltski elementi u mladjem željeznom dobu u Bosni i Hercegovini, GZM n.s. Arheologija, XVIII, Sarajevo,1963.
- Marić, Z.* 1964, Donja Dolina, GZM n.s. Arheologija,XE Sarajevo, 1964.
- Marić, Z.* 1968, Japodske nekropole u dolini Une, GZM, n.s. Arheologija,XXIII, Sarajevo,1968.
- Marić, Z.* 1977, Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daorsa..na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM, n.s. Arheologija,XXX – XXXI, Sarajevo, 1977.
- Miletić, N.* 1984, U: Kulturna historija Bosne i Hercegovine, "Veselin Masleša" Sarajevo, 1984.
- Majnarić-Pandžić, N.* 1978 – Pregled istraživanja keltskolatenske kulture u sjevernoj Hrvatskoj. Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb, 1978.
- Paškvalin, V.* 1962, Antičko bronzano posudje i nakit iz Ustikoline, GZM n.s. Arheologija, XVII, Sarajevo, 1962.
- Paškvalin, V.* 1970, Dolihen i panonsko božanstvo na području Japre u sntičko doba, GZM, n.s. Arheologija, XXV, Sarajevo, 1970.
- Paškvalin, V.* 1975 , "Kamenjača", Ul. 6.april, Breza kod Sarajeva mladježeljeznodobska i rimska nekropola, AP 17, Beograd,1975.

- Paškvalin, V.* 1979, Antički nimfej u Putovičima kod Zenice. Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva, GZM n.s. Arheologija XXXIV, Sarajevo, 1979;
- Paškvalin, V.* 2000, Ilirsko-panonsko pleme Dezidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, Godišnjak, XXXI, CBI, ANUBiH, Sarajevo, 2000.
- Paškvalin, V.* 2002. Helenistički sloj nekropole ilirsko – panonskog plemena Dezidijata na “Kamenjači” u Brezi kod Sarajeva, Zbornik radova, Književni krug Split, Split, 2002.
- Paškvalin, V.* 2002. Inhumirani grob žene na Kamenjaci u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata, Knj.XXXII CBI ANUBiH, Sarajevo, 2002;
- Petru, S.* 1974, Rimski staklena situla, Situla 14/15, 1974, 191-197.
- Patsch, K.* 1910, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM XXII, Sarajevo, 1910.
- Patsch, K.* 1914 – Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. GZM, XXVI, Sarajevo, 1914.
- Rendić-Miočević, D.* 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, VAHD LII, 1945-1949, Prilog 3, Split, 1948.
- Rendić-Miočević, D.* 1959, Zlatni nakit iz helenističko – ilirske nekropole u Budvi, OA IV, Zagreb, 1959.
- Rendić – Miočević, D.* 1976, O jednom tipu “ ilirskog nadgrobnog spomenika”, Godišnjak XIII, CBI, knj.11, Sarajevo, 1976.
- Rendić – Miočević, D.* 1967, Problemi romanizacije Ilira sa posebnim obzirom na kultove i onomastiku, Posebna Izdanja V, CBI, Knj.2, ANUBiH, Sarajevo 1967.
- Rapanić, Ž.* 1967, Helenistički grobovi s prilogima u Visu, VAHD, LXII(1960), Split, 1967.
- Sergejevski, D.* 1940 Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik XCIII, Beograd, 1940.
- Sergejevski, D.* 1943, Putne bilješke iz Glamoča, GZK LIV, Sarajevo, 1943.
- Sergejevski, D.* 1959, Iskopavanje bazilike u Brezi, AP 1, Beograd, 1959.
- Sergejevski, D.* 1947, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM n.s. II, Sarajevo, 1947.
- Srejović, D.* 1962/63, Prerimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji, Starinar XIII – XIV, Beograd, 1963.
- Srejović, D.* 1964, Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva, Materijali VI Kongresa arheologa Jugoslavije u Ljubljani Beograd, 1964.
- Srejović, D.* 1965, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961 – 1962, ČGT, VI, Tuzla, 1965.
- Todorović, J.* 1968, Kelti u jugoistočnoj Europi, Beograd, 1968.
- Truhelka, Č.* 1901, Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni i Hercegovini, GZM XIII, Sarajevo, 1901.
- Truhelka, Č.* 1914, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, GZM XXVI, Sarajevo, 1914.
- Vulić, N.* 1934, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srpske kraljevske akademije, LXXVII, 1934, 29-85.
- Zaninović, M.* 1976, “Dalmatinsko- grčki odnosi na Jadranu”, Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij u Dubrovniku, Zagreb, 1976.

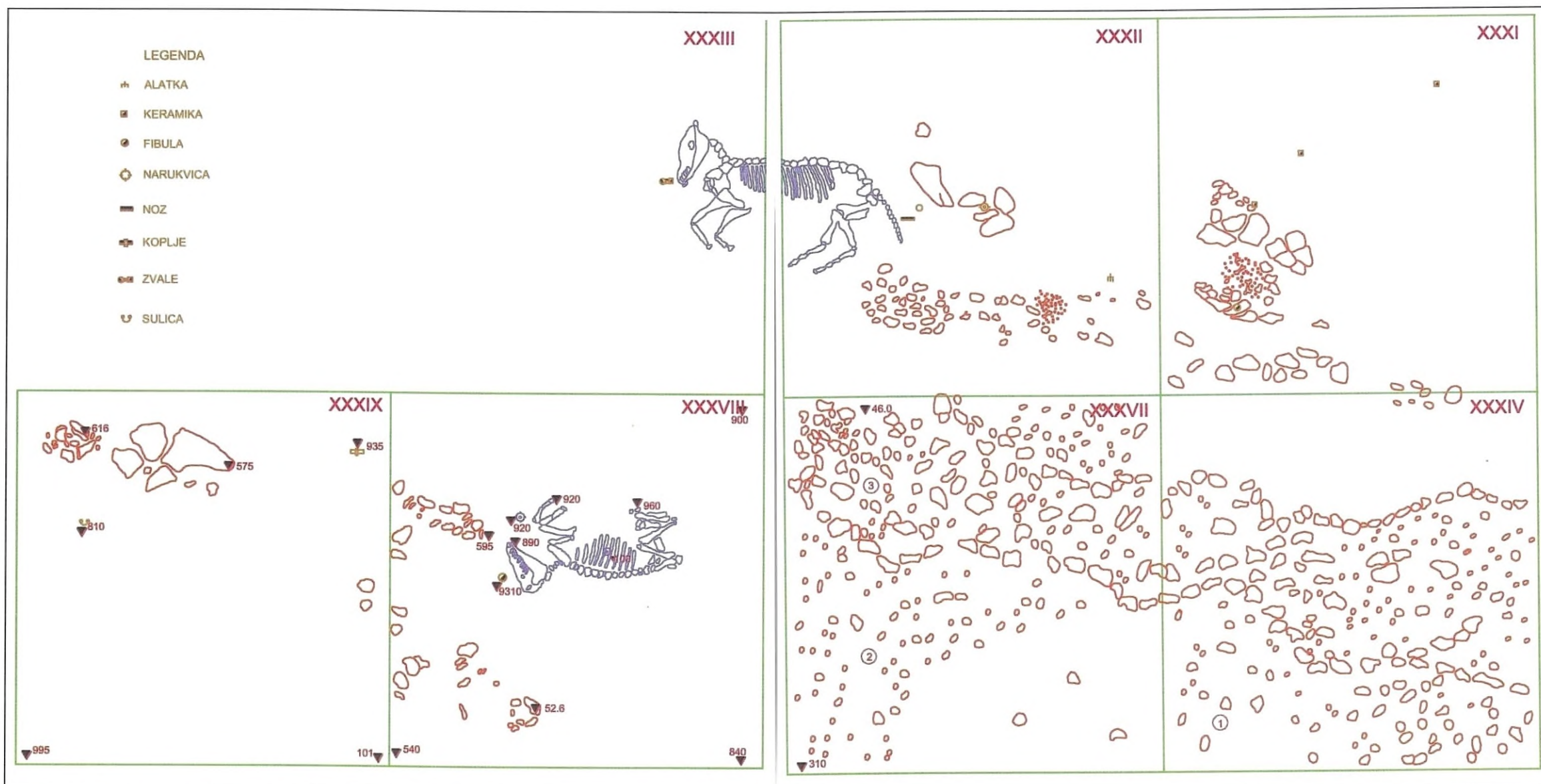

Plan 1. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine; a) 1975; b) 1976; c) 1978; d) 1979; e) 1980.
(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

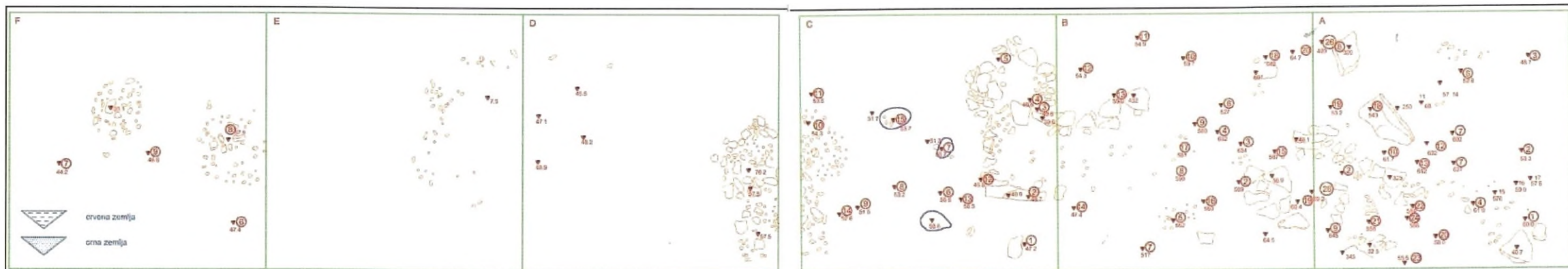
Plan 2. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

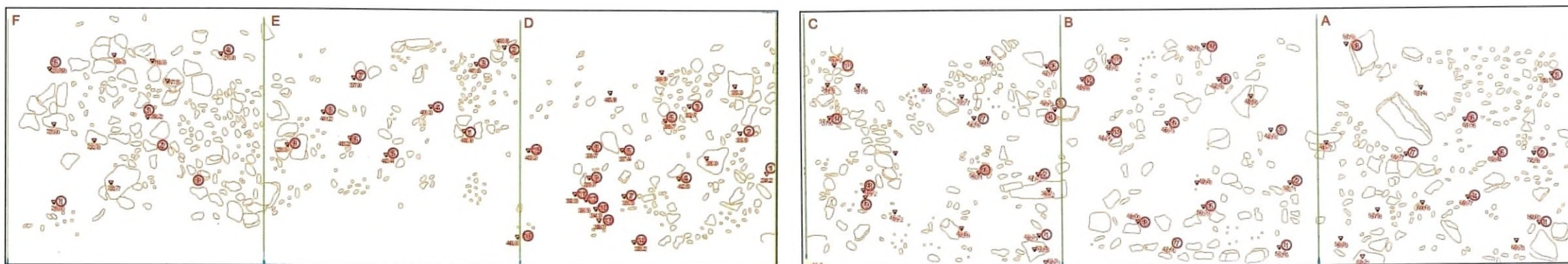
Plan 3. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1975. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

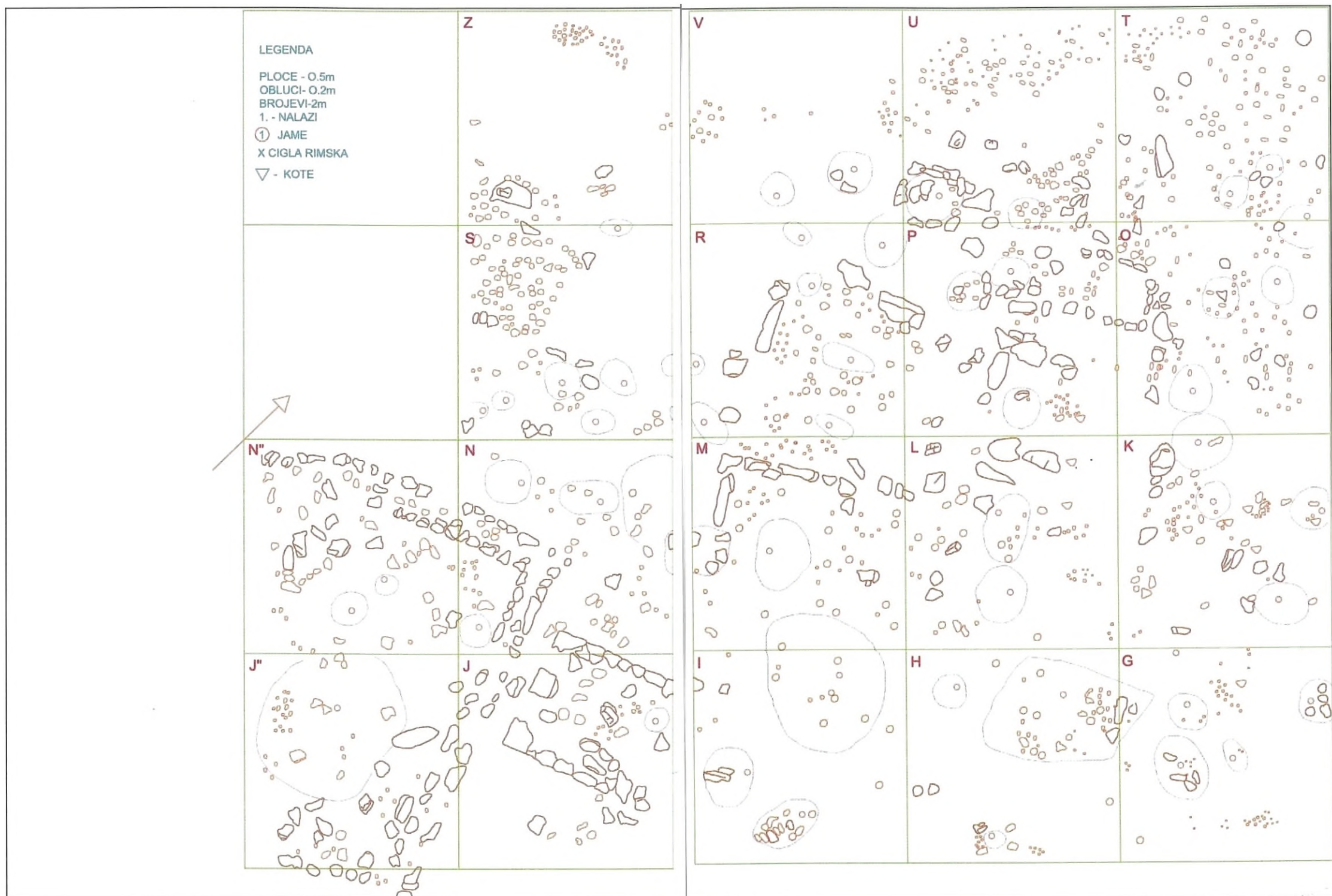
Plan 4. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

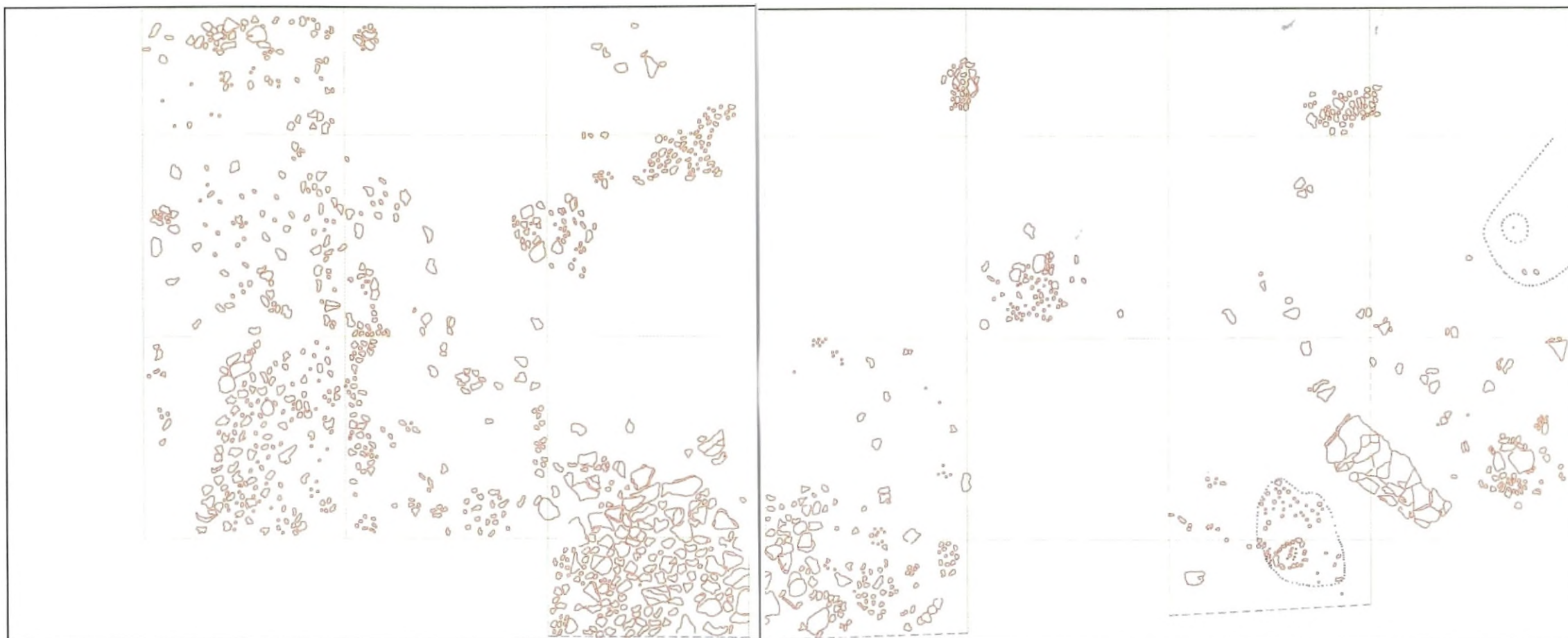
Plan 5. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

Plan 6. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

Plan 7. Kamenjača, Breza- situacioni plan, iskopavanja 1978. godine;

(Crtež: S. Kudra, N. Bunjevac; digitalna obrada: E. Plasto) (R 1: 25 000)

Tab. 1 1. Pogled na istraživani prostor lokaliteta; 2. Pogled na nestručno istražen prostor u kvadrantima G,H,K i L sa poremećenim grobovima; 3. Ostaci polukružne kamene konstrukcije sa vidljivim kružnim grobnim konstrukcijama unutar nje

1

2

3

4

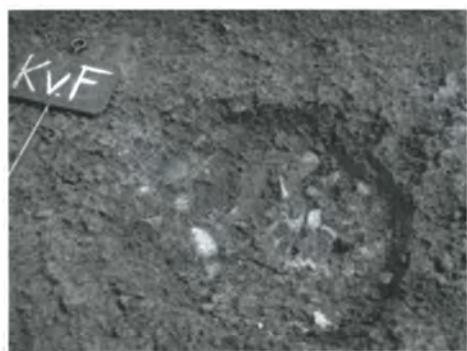
Tab. 2 1. Kružne grobne kamene konstrukcije; 2. Grobna kamena konstrukcija od oblutaka (kv. C i D) 3. Grobna jama unutar kružne konstrukcije; 4. Kasnolatenska fibula kao grobni nalaz (kv.A)

1

2

3

4

Tab. 3 1. *Željezno koplje kao nalaz (kv.B)*; 2. *Grobne konstrukcije kružnog oblika*; 3. *Grobna jama (kv.F)*; 4. *Jama sa ukopom konja (Kv. XXXVII)*

1

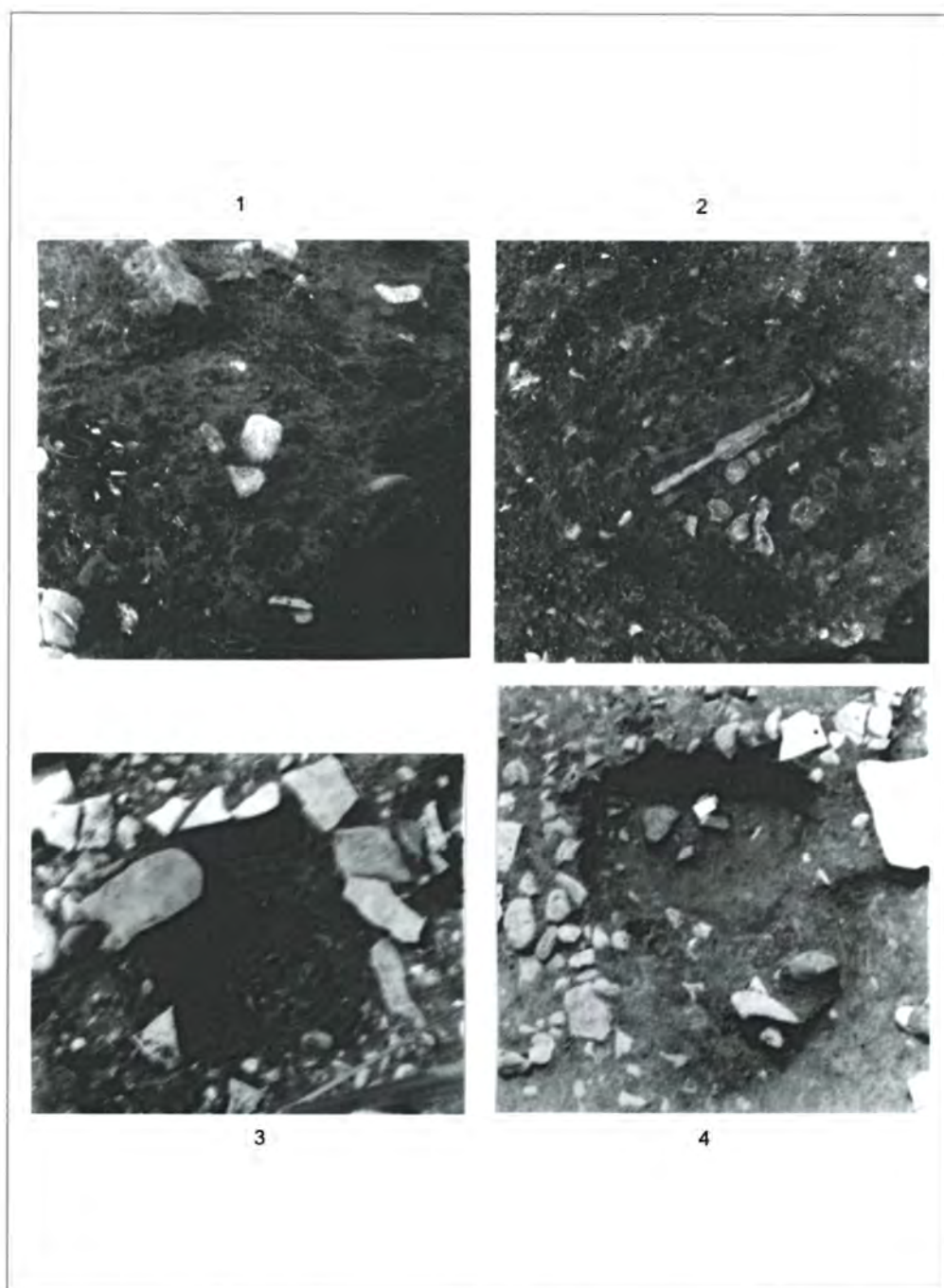

2

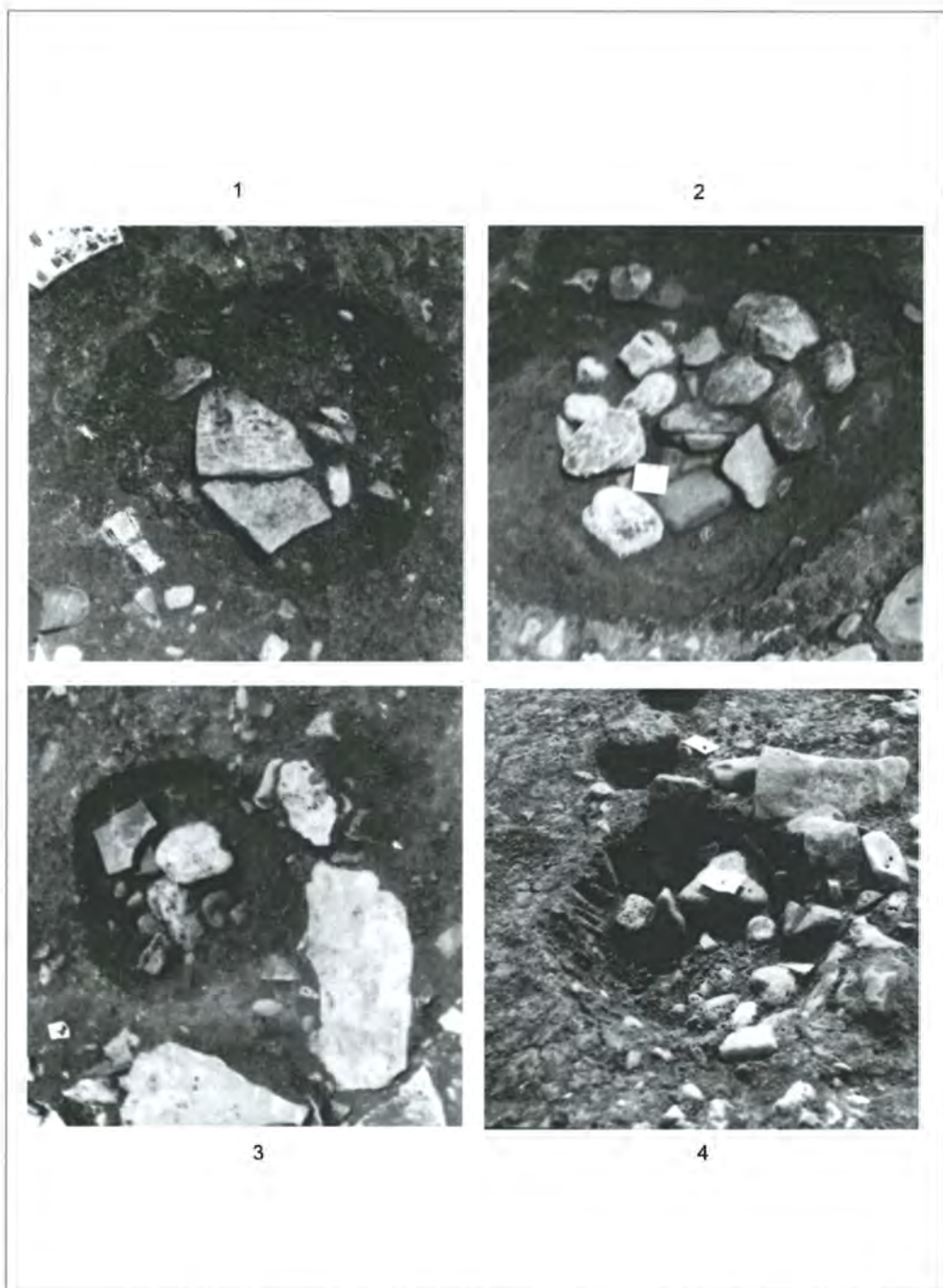

3

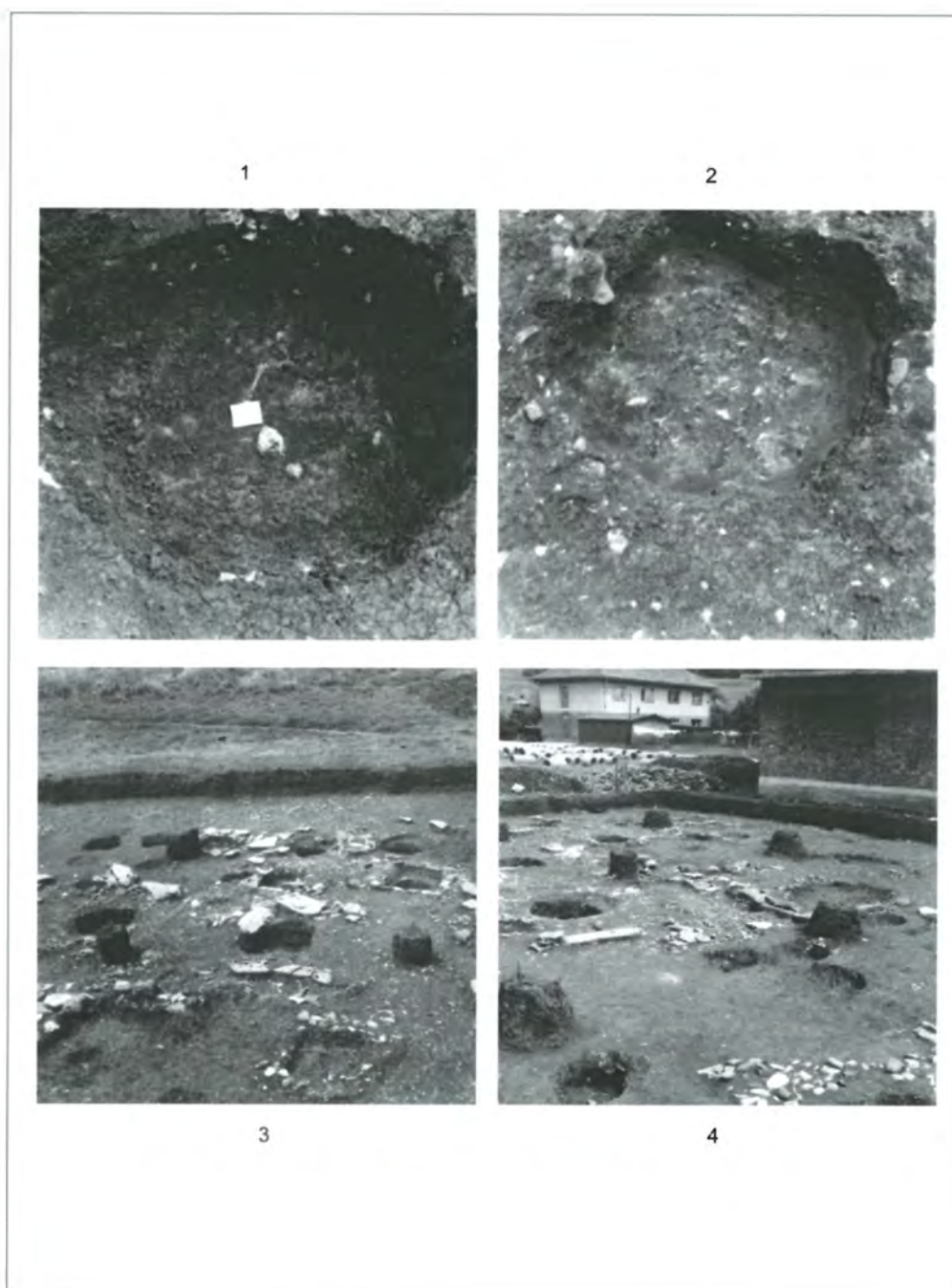
Tab. 4 1. Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija (kv. M,R,U); 2. Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija (kv.U,P); 3. Pregled odnosa s obzirom na dimenzije grobnih parcela

Tab. 5 1. Grobni nalaz narukvice i fibule (Kv. T); 2. Grobni prilog željeznog koplja (Kv.N); 3. Manja grobna parcela s grobnom jamom (Kv.P,O); 4. Manja grobna parcela s grobnom jamom (Kv.L)

Tab. 6 1. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv.T);
 2. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv.U, grob 1);
 3. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv. U, grob 2);
 4. Način sahranjivanja pokojnikovog pepela u grobnu jamu (Kv. P)

Tab. 7 1. Oblik istražene grobne jame (Kv.P); 2. Istražena grobna jama (Kv.S, grob 2); 3. Pregled, položaj i odnos istraženih grobnih jama prema parcelama na nekropoli; 4. Pregled, položaj i odnos istraženih grobnih jama prema parcelama na nekropoli

1

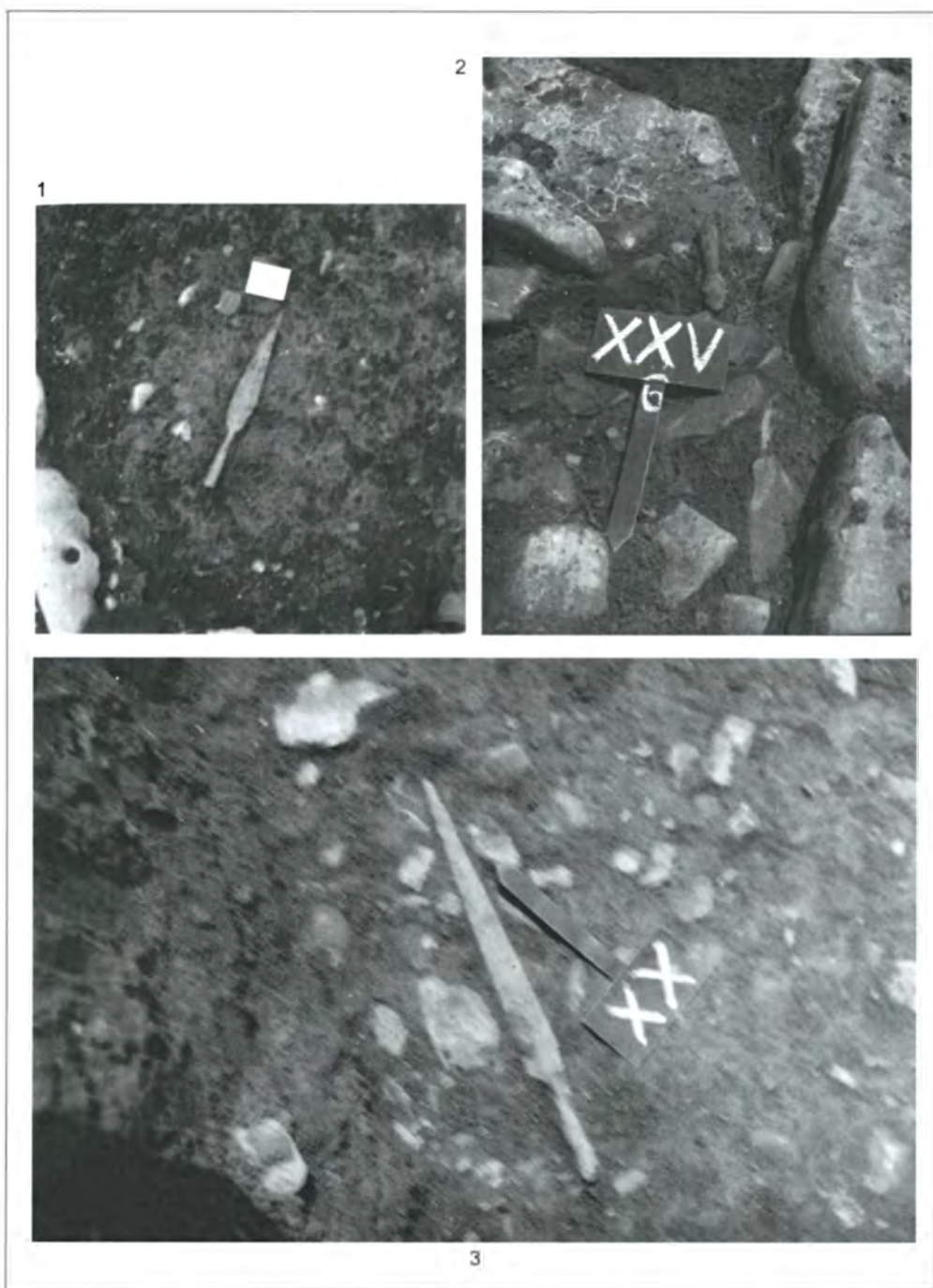

2

3

Tab. 8 1. *Grobne jame i njihov međusobni odnos na nekropoli*; 2. *Arheološka situacija-tragovi grobnih parcela ili konstrukcija*; 3. *Arheološka situacija; tragovi grobnih parcela i grobnih konstrukcija u proširenom dijelu*

Tab. 9 1. Grobni prilog željezno koplje i njegov položaj na prostoru grobne konstrukcije (Kv. XX); 2. Grobni prilog sulica i njezin položaj (Kv. XXV); 3. Grobni prilog željezno koplje i njegov položaj na grobnoj konstrukciji (Kv. XX)

1

2

3

Tab. 10 1. Grobna parcela u proširenju (Kv. XXV); 2. Grobni prilozi željezno koplje i mahaira (kv. XXV) na prostoru grobne parcele i grobne konstrukcije; 3. Grobni prilozi željezno koplje i mahaira (kv. XXV) na prostoru grobne parcele i grobne konstrukcije

Tab. 11 1. Grobna parcela i njena struktura (kv. XXV);
2. Pregled jednog dijela istražene nekropole

1

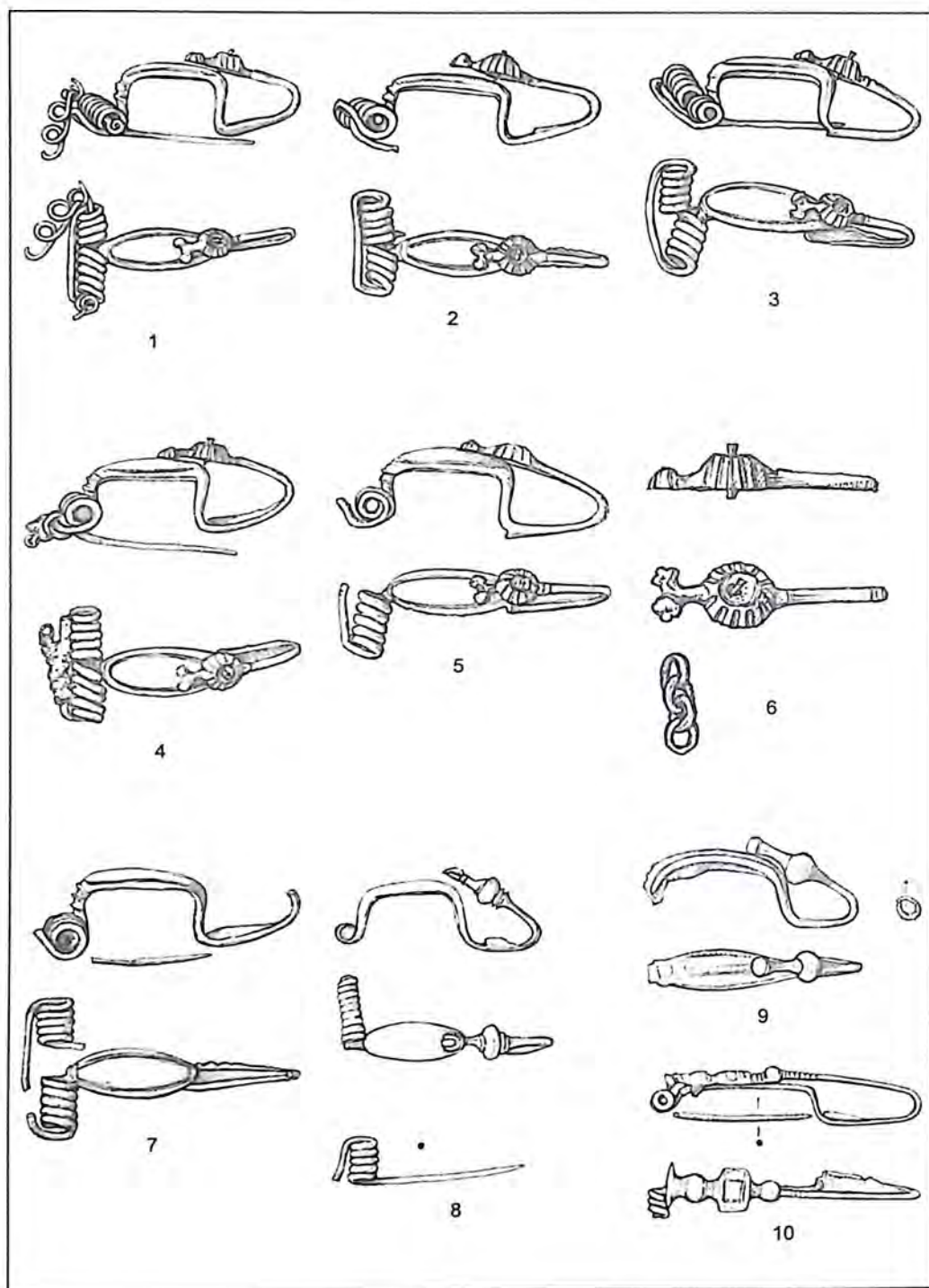

2

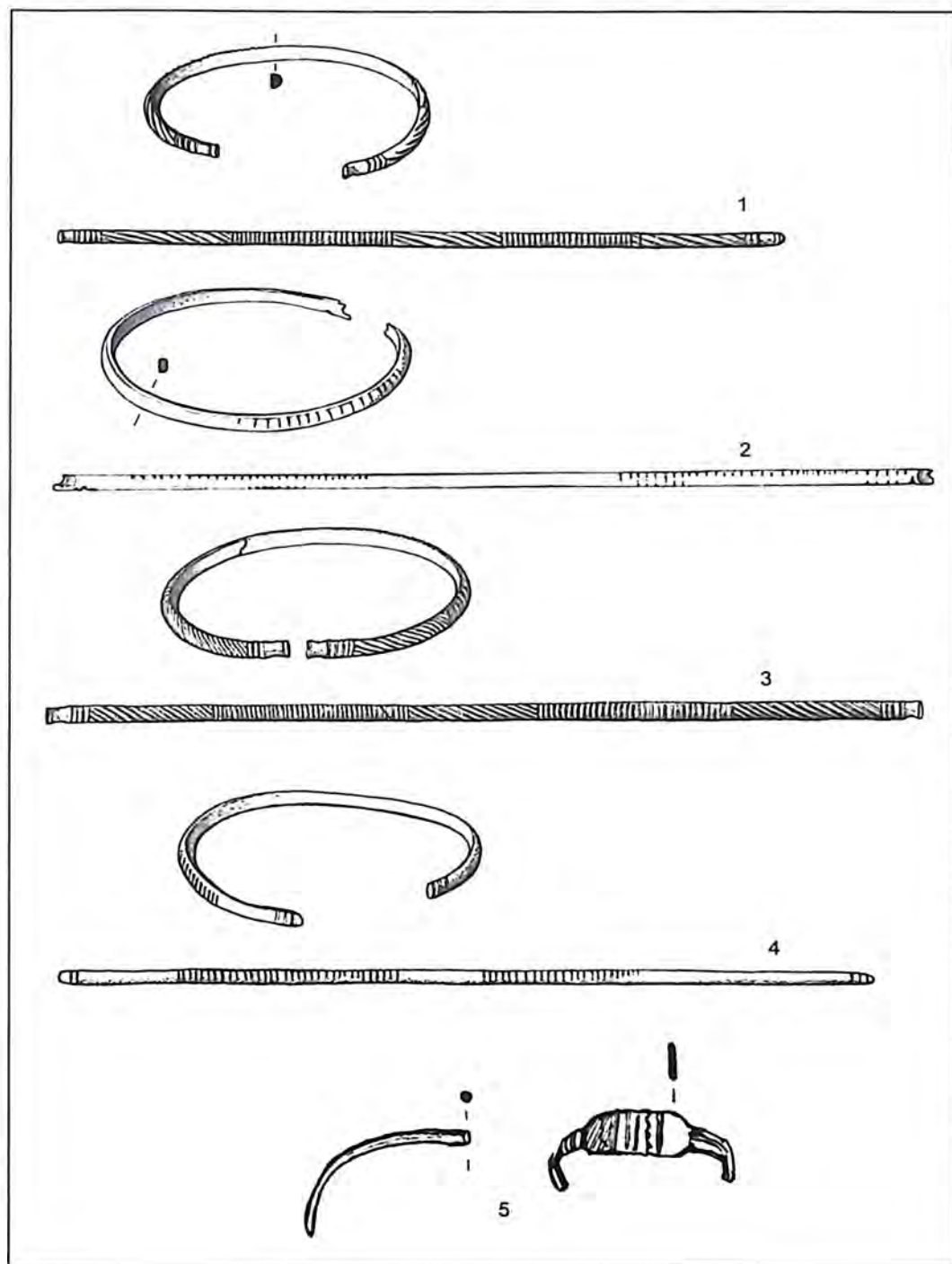

3

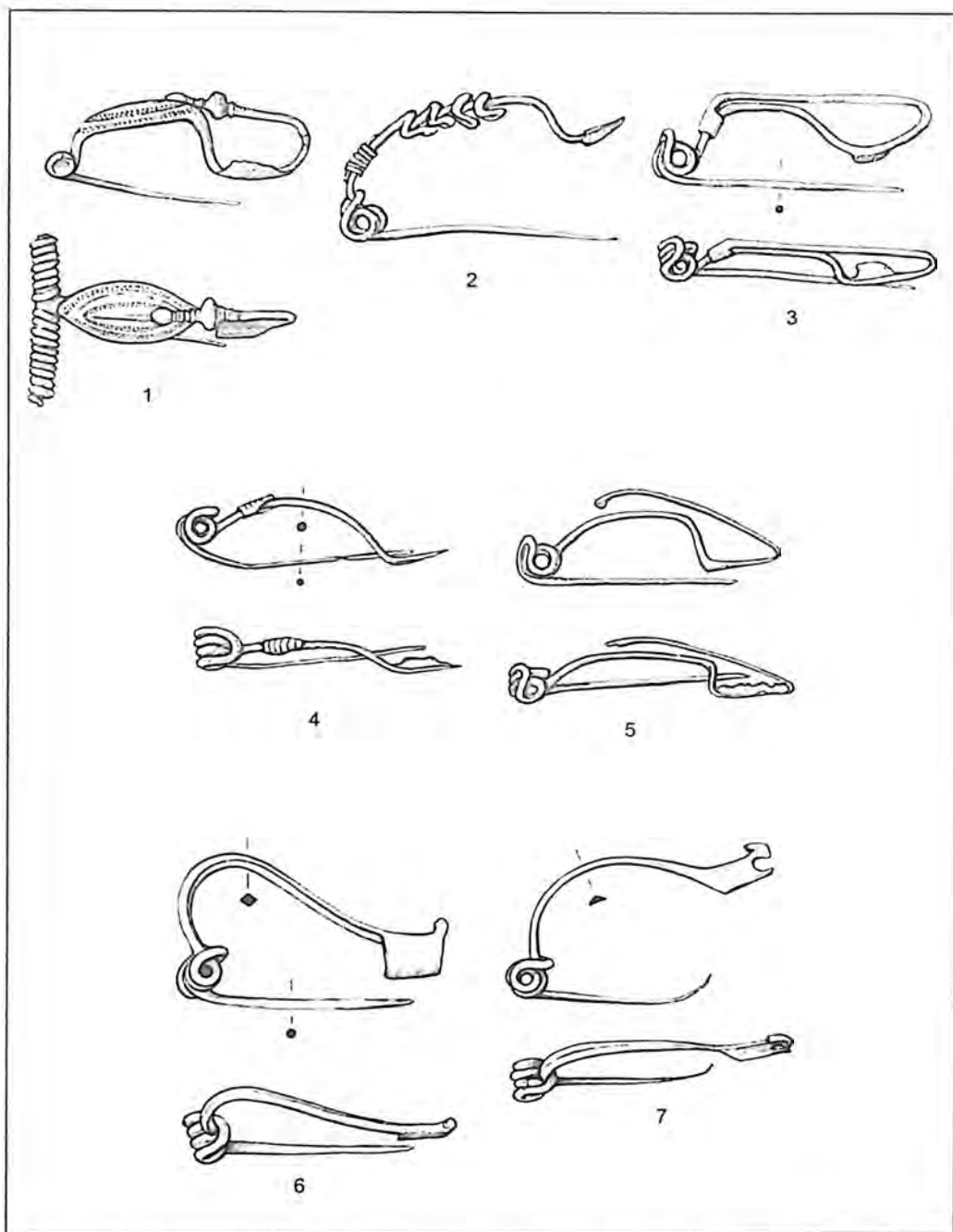
Tab. 12 1. Grob obložen i pokriven kamenim pločama, (kv.V.,X); 2. Sačuvanost skeleta žene unutar kamenim pločama ozidanog groba, što je vidljivo uz glavu; 3. Mjesta nalaza nakita žene koji prejudicira mjesta njihove funkcije na haljini ili obući (Kv. V, X)

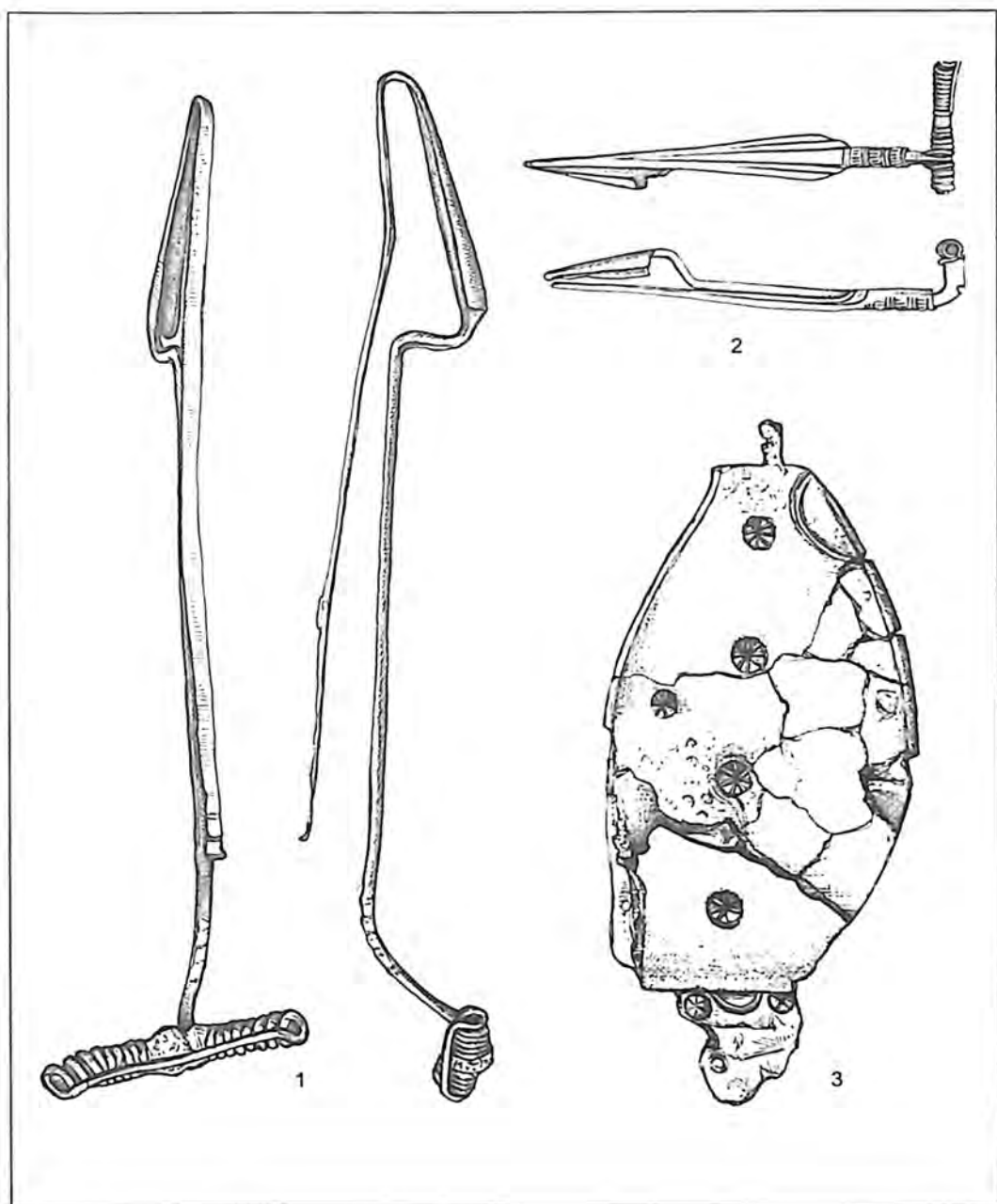
Tab. 13 1-10. Nalazi fibula sa odjeće žene iz inhumiranog groba (Kv. V, X)

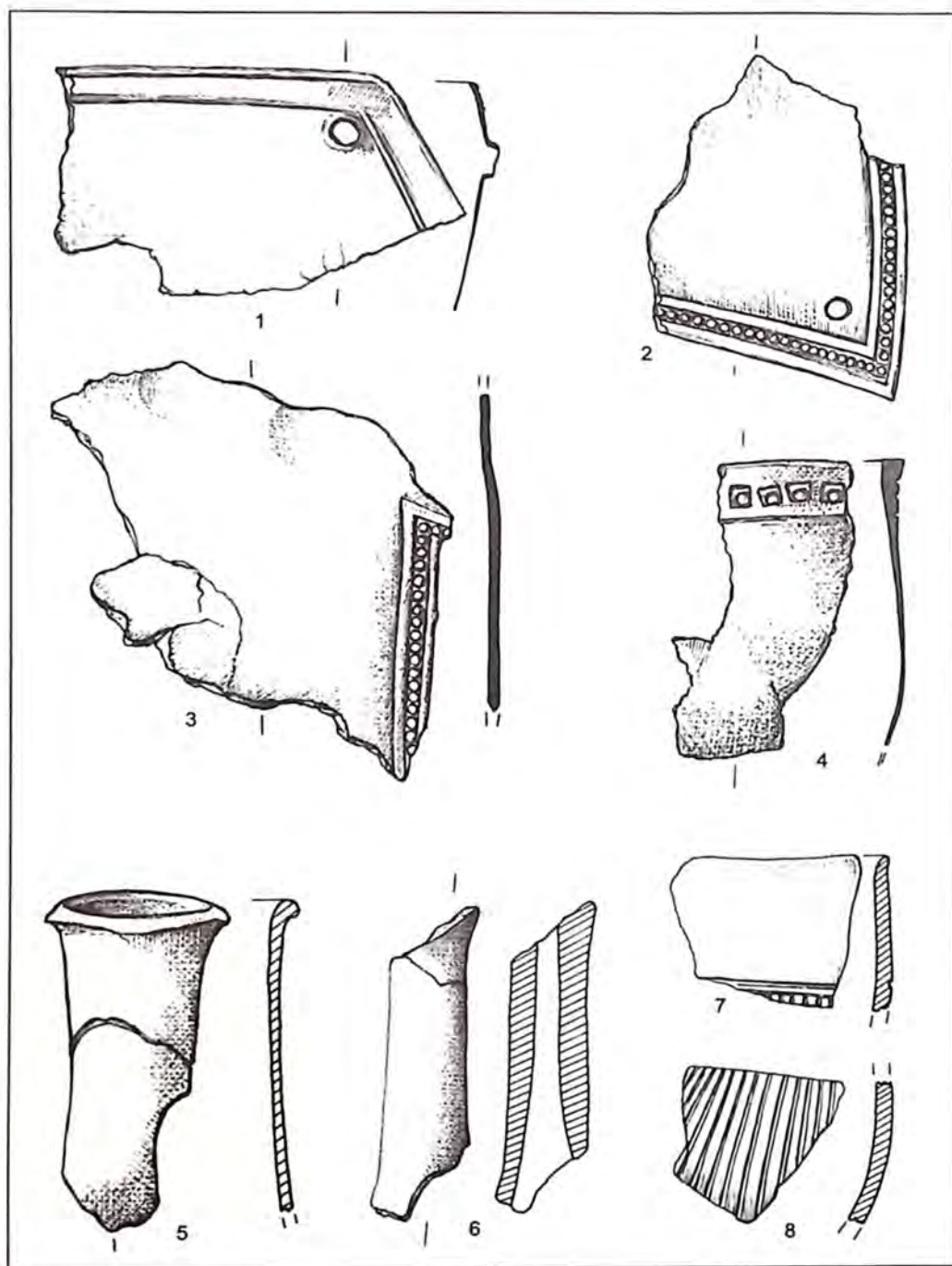
Tab. 14 1-4. *Bronzane narukvice žene, br.12; 5. Bronzani prstenčić, br.1*

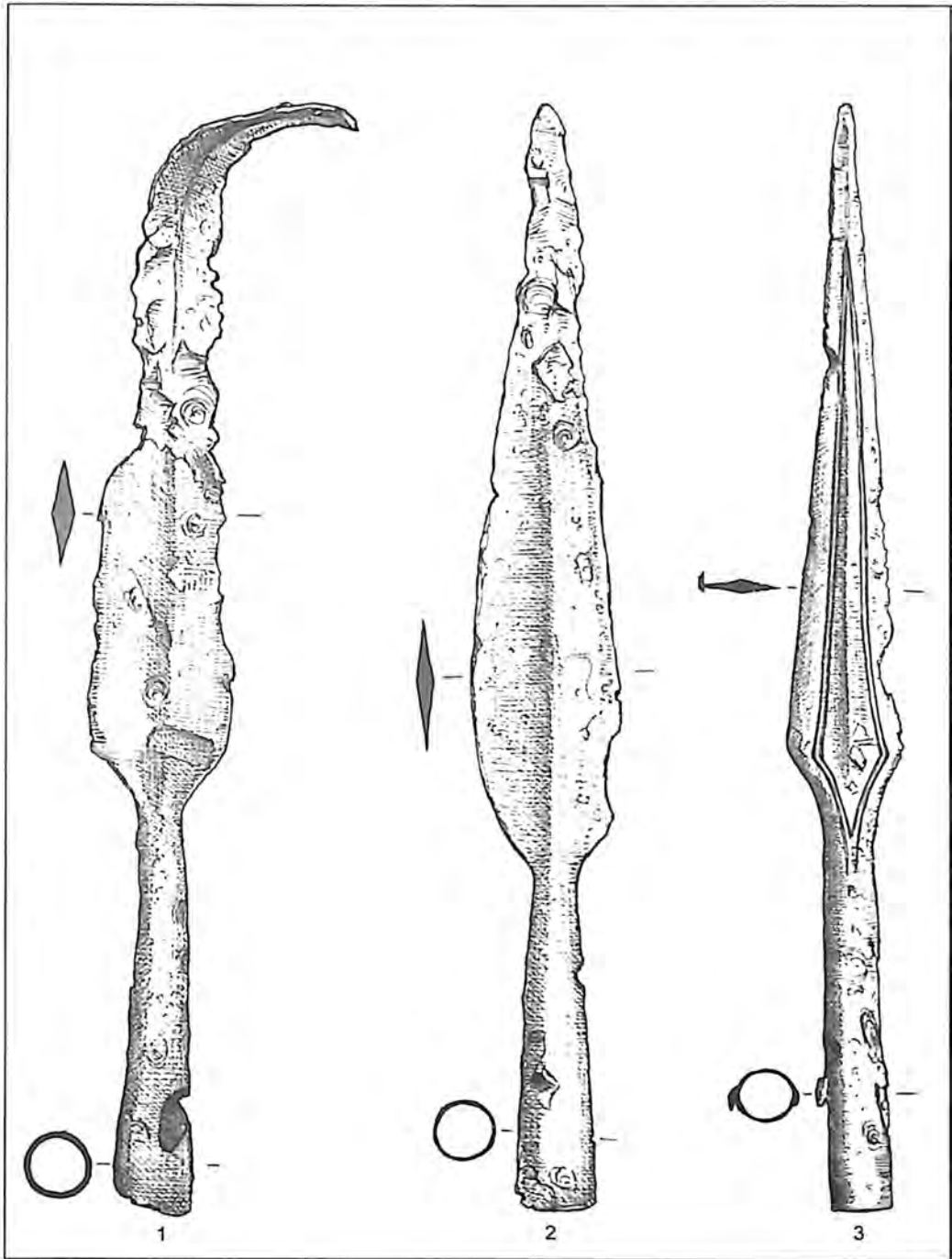
Tab. 15 *Fibule iz raznih godina istraživanja* 1. Kv.XXXII, dub.0,45-0,50, 1978.;
 2. KV.XXV,b,0,60-0,70, 1980.; 3. kv.XXV, proširenje, dub. 0,50-0,60, 1980;
 4. Kv. X, dub. 0,50-0,60, 1980; 5. kv.XXXI, 0,45-0,50, 1979.; 6. Kv.N, 1979.;
 7. kv.XXXII, 1978.

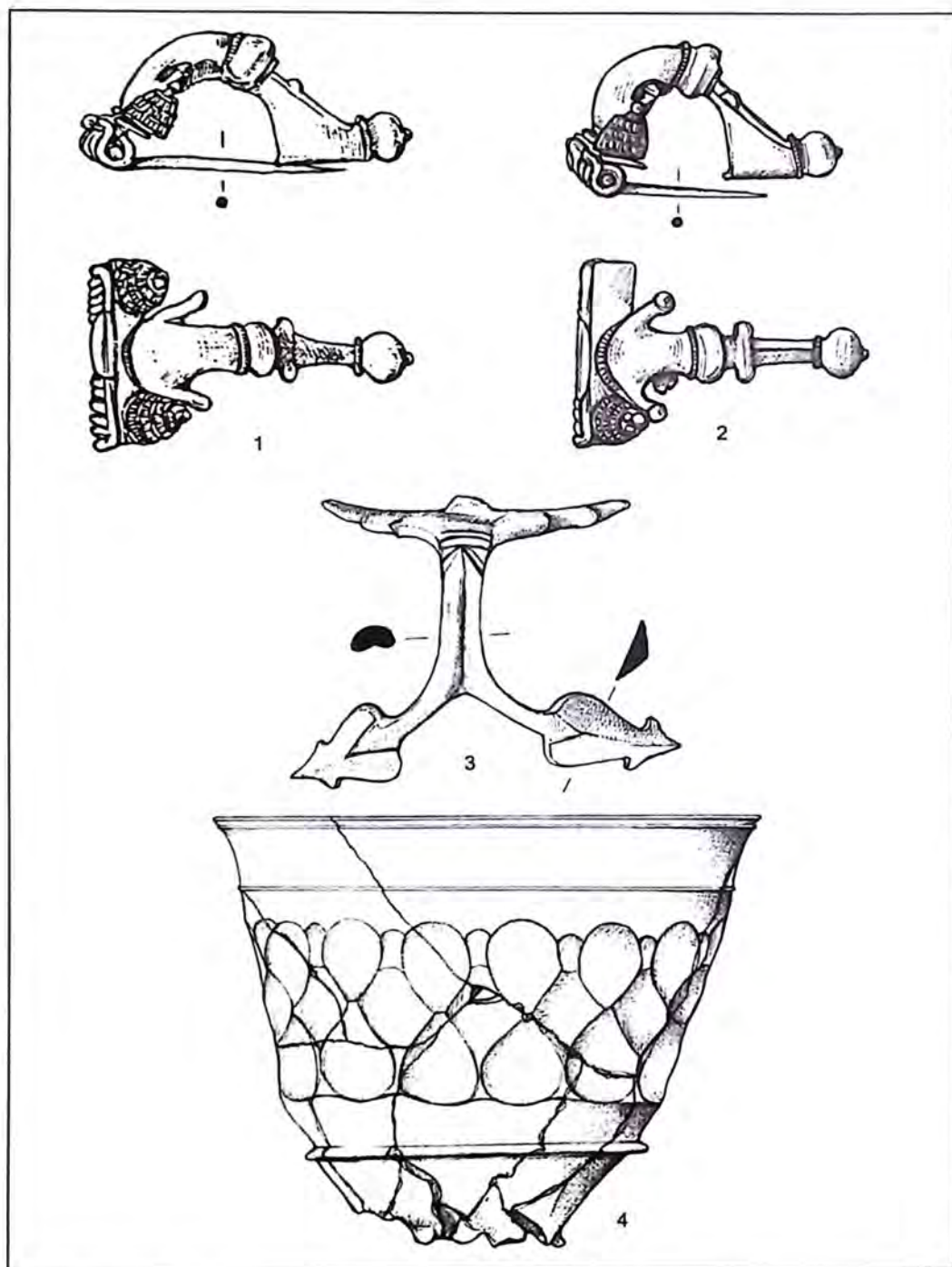
Tab. 16 *Fibule iz raznih godina istraživanja* 1. kv. A, 1978. (omjer 1:1);
 2. kv.XX, 1980. (omjer 1:1); 3. kv. L, 1979. (omjer 1:2)

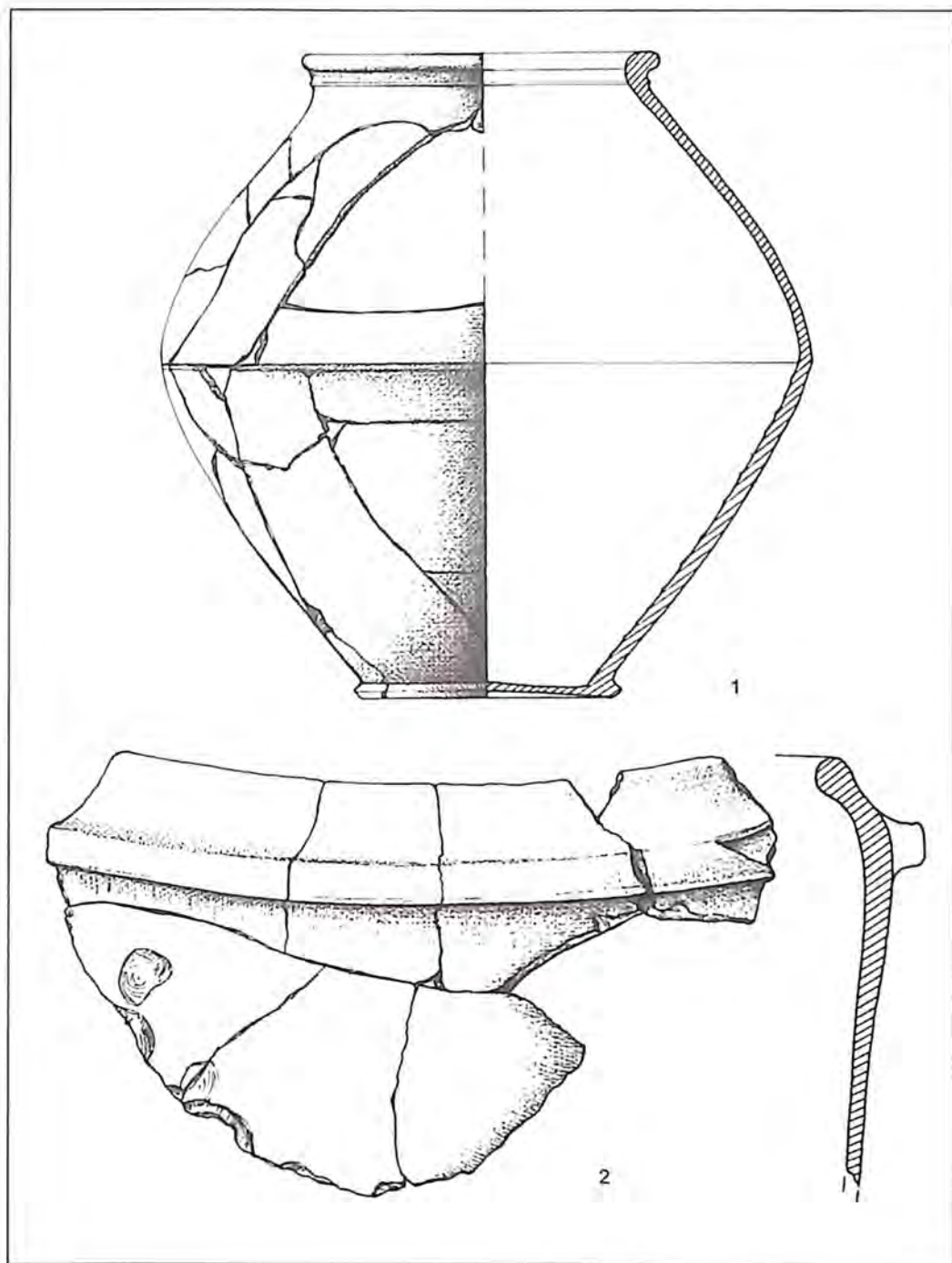
Tab. 17 1-5 *Ulomci grčke kacige*, kv.XXVa, 1980; 6-8. *Ulomci helenističke keramike*; 6. kv.XXXI, 1978.; 7. kv.XXXII, 1978.; 8. kv. Va, 1980.65. kv.XXXII, 1978. 67. kv. V,a, 1980.

Tab. 18 1. kv.N, 1979; 2. kv.N, 1979, 1978; 3. kv. XX, 1980. (omjer 1:2)

Tab. 19 1. kv.C, jama, 1979; 2. kv.C, jama 2, 1979.; 3. kv. XXV, proširenje, 1980.; 4. Kv. M, staklena čaša, 1979. (omjer 1:1)

Tab. 20 1. kv. C, 1978; 2. kv.C, 1978.; (1. omjer 1:2; 2.omjer 1:1)